

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

127728

1873-1924 DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN TÜRKMENLERİNDE
SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

127728

Yüksek Lisans Tezi

Murat İLLİYEV

Ankara-2003

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
BAŞKANLIĞI

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

1873-1924 DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN TÜRKMENLERİNDE

SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan:

Murat İLLİYEYEV

Tez Danışmanı:

Doç.Dr.Seyfettin ERŞAHİN
İslam Tarihi Anabilim Dalı
Öğretim Üyesi

Ankara-2003

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

1873-1924 DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN TÜRKMENLERİNDE

SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç.Dr.Seyfettin ERŞAHİN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof.Dr.İ. Hakkı Ural
Prof.Dr. İ. Fakir Sarıçam
Doç.Dr. Seyfettin Erşahin

[Handwritten signatures]

Tez Sınavı Tarihi

İÇİNDEKİLER

	SAYFA
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	1
2. 1873 ÖNCESİ TÜRKİSTAN TÜRKMENLERİ'NİN SİYASİ HAYATINA KISA BAKIŞ.....	2

I. BÖLÜM

1873-1924 DÖNEMLERİ ARASINDA TÜRKİSTAN TÜRKMENLERİNİN

SİYASİ HAYATI

A-Hive Hanlığının Hakimiyetinde Türkmenler	5
1. Hive Hanlığında Türkmenlerin Durumu	5
2. Türkmenlerde Ordu Teşkilatı	6
B-Hive Hanlığı Döneminde Ruslar'ın Türkmen Topraklarına Saldırıları.....	6
1. Çar I. Petro'nun Hive'ye Saldırısı.....	6
2.Çar II. Aleksandr'ın Hive'ye Saldırısı.....	8
C-Çarlık Rusya Hakimiyetinde Türkmenler (1873-1917)	14
1. Göktepe Savaşları.....	14
2. Göktepe Savaşının Nedenleri ve Sonuçları	24
D-Türkmen Topraklarında Sovyet Hakimiyetinin Kurulması (1917-1924)	30

II. BÖLÜM

1873-1924 DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN TÜRKMENLERİNİN SOSYAL, KÜLTÜREL VE

EKONOMİK DURUMU

A Sosyal Durumu.....	39
1. Taifeler	39

2. Aile Yapısı	47
3. Şehirliler.....	48
4. Köylüler	50
B-Kültürel Durumu.....	52
1. İlim ve Eğitim	52
2. Din ve Dini Kurumlar.	55
3. Dil ve Edebiyat	63
C-Ekonomik Durumu.....	67
SONUÇ.....	73
ÖZET	75
ABSTRACT.....	76
KAYNAKÇA.....	77
EKLER.....	80
HARİTA	
RESİMLER	

ÖNSÖZ

“ 1873-1924 Döneminde Türkistan Türkmenleri’nde Siyasi, Sosyal Ve Kültürel Hayatı” başlığı adı altında çalışmamızı II. bölümde değerlendirmeye çalıştık.

Bu çalışmamızın I.bölümünde Türkistan Türkmenleri’nin Hive Hanlığı’nın hakimiyetine alınması ve hive Hanlığı’nda hayatlarını sürdürmekte olan Türkmenlerin siyasi durumları incelendi.

Çarlık Rusyası’nın Türkistan’a temayülleri ve sebepleri, sırasıyla Merkezi Türkistan’ın hakimiyetini idare etmekte olan üç büyük Hokand, Buhara ve Hive Hanlığı’nın Ruslar tarafından işgal edilmesi, ardından Göktepe savaşının nedenleri ve sonuçları anlatıldı.Türkmenlerin Rus hakimiyetine kendi istekleriyle girdikleri iddiası tartışıldı.Çarlık Rusyası’nın devrilmesi ile yerine gelen Sovyet Hükümeti’nin Türkmenler ile olan ilişkileri ve bunun neticesinde alınan kararlar, Türkmenlerin Ruslar’a karşı olan tutumları ele alındı.

Çalışmamızın II.bölümünde Türkistan Türkmenlerinin sosyal, ve kültürel hayatı incelendi.Türkmen adının ortaya çıkışı ve Oğuz ile arasındaki farkları, tarihi süreç içerisinde geliştirilen yeni yaklaşımlarla değerlendirildi.

Türkmenlerde aile yapısı, şehir ile köy halkı arasındaki farklar, uğraş alanları, eğitim ve öğretimde aldıkları mesafe ve yerleri, dini tutumları, geleneklere bağlılığı, duygu ve düşüncelerini şiirleri ile ifade eden şairlerin konumu ve değerinden bahsedildi.

Kendim için çok yararlı bulduğum bu çalışmanın başkaları için de yararlı olması en büyük dileğimdir.

Tez çalışmamda tavsiye ve yardımlarını esirgemeyen, tezin her safhasında yapıcı eleştirileriyle, ufuk açıcı katkılarıyla yol gösteren hocam, tez danışmanım Doç.Dr.Seyfettin Erşahin'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ayrıca tezin yazımı, tashihi ve diğer konularda emeği geçen bütün arkadaşlarıma teşekkür ederim:

Murat İLLİYEV.

Ankara 2003

KISALTMALAR

Adı Geçen Eser	a.g.e
Cilt	c.
Çeviri	Çev
Komünist Partisi	K.P.
Rusya Komünist Partisi	R.K.P
Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti	Özbekistan SSC
Parti Agitasyon ve Propaganda Bölümü	Agitrop
Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti	R.S.F.S.C.
Sant Petersburg:	St. Petersburg
Sayfa	s.
Sovyet Sosyalist	S.S.
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği	SSCB
Türkistan Müslüman Merkez Şurası	T.M.M.Ş
Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti	T.O.S.S.C
Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti	Türkmenistan SSC
Tarihi yok	t.y.
Ve Benzeri	v.b.
Vesaire	v.s.

GİRİŞ

1) ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Bu çalışmamız, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında 1873 öncesi Türkistan Türkmenleri'nin siyasi hayatına kısaca değinilmiştir.

Birinci bölümde ise 1873-1924 dönemleri arasında Türkistan Türkmenlerinin siyasi hayatı incelenmiştir. İkinci bölümde ise, 1873-1924 dönemleri arasındaki Türkistan Türkmenleri'nin sosyal, kültürel ve ekonomik durumu ele alınmıştır.

Bu çalışmamızda Türkiye ve Türkmenistan tarihçilerinin kitaplarından, ayrıca Türkistan'a gelen Türk ve yabancı seyyahların kaynaklarından yararlandık.

Kaynakları incelerken, Türk tarihçilerinin milliyetçi ve dini duygular içerisinde konuya yaklaştıklarını tespit ettik.

Türkmen kaynakları ise bağımsızlık öncesi ve sonrası olmak üzere iki kısımda değerlendirilebilir. Her ikisinde de siyasi otoritenin durumuna göre tavır alındığı görülmektedir. Bunun yanında özellikle Türkmenler'in din konusunda geleneksel yaklaşımı benimsediklerini ve bu konuyu çok fazla irdelemedikleri söylenebilir.

Seyyahlar ise bu konuda daha objektif değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Çünkü onlar sadece gözlemlediklerini aktarmakla yetinmişlerdir.

Dipnotlarda gösterilen kaynakları ilk geçtikleri yerde detaylı bir şekilde zikrettik. Diğer yerlerde ise a.g.e veya a.g.m. şeklinde vermekle yetindik. Fakat aynı müellifin birden fazla eserinden istifade edilmesi durumunda geçtiği her yerde müellifin adı ve eserini kısaca belirttik.

2) 1873 Öncesi Türkistan Türkmenleri'nin Siyasi Hayatına Kısa Bakış

Türkmenistan toprağının derin ve renkli bir tarihi geçmişi vardır. Buna şimdiki Türkmenistan da bulunan kalıntılar, tarihi süreç içerisinde, Türkistan'da bölgesinin yükselen medeniyetin merkezi olduğuna dair bize ipuçları vermektedir. XI. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Türk Dünyası'nın en kuvvetli siyâsî kuruluşu olan Büyük Selçuklu Devleti kurulmuştur. Tuğrul ve Çağrı Beyler idaresindeki Oğuzlar 1040 yılında Dandanakan kalesi önlerinde Gazneli Sultan Mesud'a karşı kazandıkları zaferden sonra bir andan bütün Horasan'a sahip olmuşlardı. Tuğrul Bey öldüğü zaman (1063) Anadolu kapılarından Siistan'a kadar bütün İran ve Irak Selçuklular'ın idaresine girmişti.¹

Özellikle X-XIII asırlarda dünyada ilmin ve medeniyetin en üst zirvesine ulaştığı yaşam bu topraklarda görülmüştür. Hive şehrinin içinde bulunduğu Harezm bölgesinde hakimiyet kuran Harezmşahlar (1097-1231) Moğollar tarafından ortadan kaldırıldı. Bölgedeki Moğol siyasi gücünün zayıflaması üzerine Timur, Hive'yi topraklarına kattı. Harezm bölgesi 1500'lerin başında Şii Safevi'lerin eline geçince Özbek asıllı İlbars, (1512-1525) bölge halkını Şii valilere karşı kışkırtarak 1512'de Hive Hanlığı'nı kurdu. Arap Muhammed (1603-1623) zamanında hanlığın merkezi Hive şehrine taşındı. XVII. yüzyılın ortalarına kadar Hive. bazen bağımsız bazen de Buhara hanlığına bağlı olarak

¹ Genç, Reşat, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, 1997, s. 28.

² Erşahin, Seyfettin, Türkistan'da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi, İlahiyat Vakfı Yayını, Ankara, 1999, s. 61-62.

varlığını sürdürdü. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın (1644-1664) tahta geçmesiyle Hive tekrar eski gücüne kavuştu. Aynı zamanda alim ve tarihçi olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han zamanında ülkede refah, ilim, ticaret ve tarım gelişti. Hive'de Ebu'l-Gazi Bahadır Han'dan sonra başlayan taht kavgaları, içeride Hanlığı zayıflatırken, dışarıda Ruslar ve İranlılar'ın bölgeye girmelerine zemin hazırladı. Ruslar ilk defa I. Peter zamanında 1717'de Hive'yi işgal etmek için başarısız da olsa bir askeri sefer düzenlediler. Hive'nin güçlü hanlarından Muhammed Rahim (1806-1826) zamanında Horasan, Merv ve Kazak topraklarının bir kısmı Hive Hanlığı'na katıldı. Onun ölümünden sonra çıkan karışıklıklar Muhammed Emin Han'ın (1846-1855) tahta geçmesine kadar devam etti.²

Türkmenlerin, XVIII. asırdan itibaren Hive ve Buhara Hanlıkları'nın yanı sıra zaman zaman İran'ın da saldırılarına maruz kaldıkları ve onlarla mücadele ettikleri, hatta bunlara karşı zafer kazandıkları da olmuştur. Örneğin, 1855 yılındaki Hive saldırısına karşılık veren Türkmenler, Nur Berdi ve Govşut Han'ın önderliğinde ilk kez siyasi birliktelik oluşturmuşlar, savaşı kazanmanın yanında bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.³ Aynı şekilde 1860 yılındaki İranlılar'ın saldırısına karşılık veren Türkmenler zafer kazanmışlardır. Bu zaferden sonra İranlılar'ın Türkmenler'e karşı bir daha büyük çapta saldırıları olmamıştır.⁴

1850'den sonra Ruslar ile İngilizler arasında Türkistan'ı paylaşma ve hakimiyetlerine katma mücadeleleri başlamıştır. 1870 yılından itibaren Rus-Türkmen

³ Garriyev, A, *Türkmenistan SSR-nin Tarihi*, Aşgabat Magarıfı, 1989, s. 48-49; Saray Mehmet, *Türkmen Tarihi (Türkmenler İmperyalizm Zamanında)*, (çev. Atayev Seyitniyaz), Aşgabat, 1994, s. 77-84.

savaşları başlamıştır. Bu sırada Rusya Hive'ye saldırı hazırlıklarını tamamlamış bulunuyordu. Muhammed Rahim III. (1864-1910) zamanında Ruslar, 1873'te Hive hanlığını, Buhara gibi, içişlerinde bağımsızlık ve dış işlerinde ise Çarlığa tabi bir devlet haline getirdiler. 1873 Hive Hanlığı ile Ruslar arasındaki savaşta ve daha sonraki 1879 ve 1881 yıllarındaki Göktepe savaşları Rus-Türkmen çatışmalarındandır. Bu savaşlarda Türkmenlerin kazandıkları sadece 1879'daki ilk Göktepe savaşıdır. Diğer savaşlarda ise, Türkmenler Ruslara karşı büyük kayıpla yenilgiye uğramışlardır.⁵

Çarlık Rusya'sına karşı Göktepe savaşını kaybeden Türkmenler Rusya hakimiyeti altına girmişlerdir. 1917 Rusya ihtilaliyle Çarlık Rusya hakimiyetine son verilerek, 1924 yılında Türkistan Türk Cumhuriyetleri taksimiyle Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştır. 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Türkmenistan Cumhuriyeti de bağımsızlığını elde etmiştir.⁶

⁴ Garnıyev, a.g.e., s. 47-49; Saray a.g.e. s. 85-87, 108-109; Rahimov, N. ve diğerleri, **Türkmenistan Tarihi Boyunça Hristomatiya**, Aşgabat, 1992, s. 135-144; Annanepesov Mirat, **Türkmenistan'ın Tarihinden Materyaller (XVIII. Asır-XX. Asrın Başları)**, Aşgabat Magarif, 1995, s. 72-85.

⁵ İlyasov A, **Prisoyedineniye Turkmenii K Rossii**, Aşgabat, 1960, s. 118; Rahimov , a.g.e. s. 260.

⁶ Annanepesov, a.g.e., s. 183, 207.

I. BÖLÜM

1873-1924 DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN TÜRKMENLERİNİN SİYASİ HAYATI

A-Hive Hanlığı'nın Hakimiyetinde Türkmenler

1. Hive Hanlığı'nda Türkmenlerin Durumu

XVII. yüzyılın başlarında Harezmi Hanlığının toprakları, Amu Derya'nın aşağı mecrasından Horasan (mesela; Köpetdağ) ve Mangışlak'a kadar uzanan bölgeden oluşmaktadır.⁷ Çöl ortasında suyu ve yeşilliği bol bir yer olan Hive, kuzeyden Aral Gölü, kuzey-doğudan Ceyhun nehri, güney-doğudan Buhara'yı ayıran çöl, güney-batıdan Teke Türkmenleri'ni ayıran çöl, batıdan yine çölle kaplıdır. Buralarda oturan Teke Türkmenleri, Hazar Denizi kenarındaki Ata Türkmenleri, yine Mangışlak Çavdarlı ve Hasan İli'nin kabileleri, Ceyhun'un kuzey-doğusunda Rusya sınırına kadar Karakalpaklar Hive Hanı'nın egemenliği altında bulunmuşlardır.⁸

Türkmenler yoğunluklu olarak Hive Hanlığı'nın topraklarına ait olan Mangışlak bölgesinde yaşamaktaydılar. Yaklaşık 200000 nüfus ile Türkmenler, Hive Hanlığı'nın dörtte birini oluşturmaktaydı. Türkmenler kendi başkanları, yöneticileri ile genelde Hive Hanlığı'nın hükümlerine bağlı idiler.⁹

⁷ Hayit, Baymirza Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1995, s. 27.

⁸ Suavi, Ali, (Haz. Abdülhalik Çay), Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılmaları, İstanbul, 1977, s. 43.

⁹ Garriyev, a.g.e. s. 59.

2. Türkmenlerde Ordu Teşkilatı

Türkmenlerde düzenli bir ordu yoktur. Gerektiğinde kabilelerin biraraya gelmesiyle bir ordu oluşmaktadır. Onlar at binmeyi iyi bildiklerinden özellikle savaşlarda atları kullanmışlardır. Hive hanları savaşa çıktıklarında Türkmenler'i zorla orduya dahil etmişlerdir. Çünkü Hanlığın, sipahi kuvvetini onlar oluşturmaktadır. Türkmenler savaşlarda silah olarak, kılıç, mızrak, tüfek vb. kullanırlardı.¹⁰

Hive Türkmenleri asırlarca hanlık hakimiyetinde hizmette bulunmuşlar, vergi ödemişlerdir. Hive ordusunun genelde silahlı ve sipahi kuvvetini oluşturmuştur.¹¹

B-Hive Hanlığı Döneminde Rusların Türkmen Topraklarına Saldırıları

1. Çar I. Petro'nun Hive'ye Saldırısı

Türkistanlı tacirler, Rus pazarlarını keşfetmeleri ile birlikte 1364 tarihinden itibaren Nijniy–Novogorad'da görünmeye başladılar. Ruslar da Kazan ve Astrahan'ı işgal ederek Rusya ile Türkistan arasındaki ticari münasebetleri geliştirme imkanını bulmuşlardır. Bu iki bölge arasındaki diplomatik münasebetler ise, ancak XVI. yüzyılda kurulabilmiştir.¹²

¹⁰ Mıratgeldiyev, Taçnazar, *Türkmenistan'ın Tarihi*, Aşgabat Magarıfı, 1997, s. 53, 54.

¹¹ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 55, 56.

¹² Hayit, a.g.e., s. 43.

1616'dan itibaren Hive Hanlığı ile arlık Rusyası arasında ticari münasebetler ve elçi gidiş gelişleri başladı.¹³

XVII. yüzyıl boyunca Türkistan (Buhara ve Hive)'dan Rusya'ya on altı, Rusya'dan da Türkistan'a dokuz diplomatik heyet gönderildi. Türkistan heyetlerinin başlıca görevleri ticaret ile ilgili iken, Rus misyonunun ise ticari meseleler yanında, politik bir görevleri de bulunmaktaydı. Mesela Buhara ve Hive'ye giden Rus heyetine, ziyaret edilen memleketin politikası, ekonomisi, askeri durumu ve komşu memleketlere giden yollar hakkında bilgi toplanması, talimat olarak verilmişti.¹⁴

Türkistan'a ve Hindistan'a çok önem veren ar I. Petro, Rusya'nın Türkistan'daki nüfuzunu ticaret vasıtasıyla genişletebileceği kanaatine sahipti. Türkistan hükümdarları ise, dış siyasete çok az önem vermekte ve daha ziyade iç problemlerle uğraşmaktaydılar. Irkdaşları ve aynı dine mensup olanlarla yaptıkları iktidar kavgaları ile kendi kendilerini zayıflatıyorlardı. Türkistan'da XIV. yüzyılın hemen başlangıcında kadercilik hakim irade halini almıştı. Bu haleti ruhiye içerisinde her şey kadere terk ediliyordu. Buhara ve Hive'ye, Moskova'dan herhangi bir heyet geldiğinde "kafirlerin" samimiyetinden şüphe ediliyor, fakat hiç kimsenin aklına Rusya hakkında bilgi toplamak fikri gelmiyordu. Cengiz Han ile Timur devrinde, devletin en önemli vazifelerinden biri olan istihbarat gayri ahlaki bir iş olarak telakki edildiğinden, Rusya'nın niyetlerini önceden öğrenmeye kimse gerek duymuyordu. Bundan dolayıdır ki, Ruslar, Türkistan'ı

¹³ Hayit, a.g.e., s. 44.

¹⁴ Annanapesov, a.g.e., s. 57.

istila için, şüphe uyandırmadan maksadını ustaca gizleme fırsatını buldular ve “normal ticari münasebetlerin tesisi” bahanesiyle, Türkistan’a girdiler.¹⁵

Çar I. Petro zamanında Türkistan’a gönderilen askeri keşif birlikleri, Hazar denizinin bir zamanlar Amu Derya mecrası yolu ile Aral gölüne bağlı olduğunu, Amu Derya’nın aşağı mecrasında ve Yarkent civarında zengin altın kaynaklarının bulunduğunu bildirdiler. Bunun yanında Çar I. Petro, Türkmenler arasındaki bazı problemlerin çözülerek bir bahane ile kendi lehine sonuçlandırmak istedi ve Hive Hanlığı’na askeri keşifler göndermeye devam etti.¹⁶

1717’nin ilkbaharında, Aleksander Bekoviç Çerkaskiy komutasında 3500 asker Hive şehrine girdi. Şir Gazi Han (1715-1727), Çerkaskiy’e bu kadar çok askeri alabilecek kışlası bulunmadığından, askerlerini evlere dağıtmasını teklif etti. Çerkaskiy, bunu kabul etti. Rus askerleri evlere yerleştirildikten sonra Han, hepsinin öldürülmesini emretti. Çerkaskiy dahil hiçbir Rus askeri sağ bırakılmadı. Bu keşif kolunun imha edilmesi ile Hive Hanlığı, topraklarını istila etmeye matuf her teşebbüse karşı koyacağını göstermiş oldu.¹⁷

2. Çar II. Aleksandr’ın Hive’ye Saldırısı

¹⁵ Annanapesov, a.g.e., s. 58.

¹⁶ Hayit, a.g.e. s. 43-46.

¹⁷ Annanapesov, a.g.e. s. 204-205; İbragimov, S. ve diğerleri, *Türkmenistanın Tarihi*, Aşgabat, 1994, s. 232-233; Mukminova ve diğerleri, R. G. ve diğerleri, *Uzbekiston Tarihi, (XVI. Asır-XIX. Asrın Birinci Yarısı)*, Taşkent, 1994, s. 103; *Russko-Türkmenkiye Otnoşeniya v. XVIII-XIX vv. Sbornik Arkiv Dokumentov*, Aşgabat 1963. s. 27-28.

122 yıl sonra, Ruslar 1839'da Hive'ye birlikler sevkettiler ve Hanlığı işgal etmeyi planladılar. Bu askeri seferde Ruslar'ın hedefi, Hive'yi ele geçirmek, 1717 yenilgisinin intikamını almak, Rus tacirlerine Hanlık ülkesinde serbestlik hakkını kazandırmak; Rus nüfus bölgesinde yaşamakta olan Türkmen ve Kazaklar'ı, Han'ın etkisinden uzak tutmak, Sır Derya etrafındaki kaleleri yıkmak gibi çok yönlü idi.¹⁸

Rus birlikleri ile Hive birlikleri 1 Aralık 1839'da Üst Yurt bozkırında Beş Tumak'da karşılaştılar. Bu muhabereyi de kaybeden Ruslar, 1852'ye kadar Hive Hanlığına karşı askeri faaliyetlerden kaçındılar. Müteakiben Ruslar Türkistan'a yönelik geniş çapta bir saldırı planladıkları sırada çıkan Osmanlı-Rus savaşı, bu planlarını geçici olarak ertelemelerine neden oldu. Fakat Rus hükümeti, Türkistan'a ilmi ve diplomatik heyetler adı altında keşif heyetleri göndermeye devam etmiştir.¹⁹

1858-1859 yılları arasında N.V. Hanikov başkanlığında bir heyet, Horasan'da faaliyet gösterdi. Coğrafyacıların, jeologların, zoologların, tarihçilerin ve şarkiyatçıların dahil olduğu bu heyetin gerçek hedefi, Doğu İran, Afganistan ve bilhassa Herat bölgelerine dair bilgi toplamaktı.²⁰

Mayıs 1858'den Aralık 1859'a kadar Hive ve Buhara'ya gönderilen İgnatev başkanlığındaki heyet önemlidir. Bu heyette 83 subay, diplomatlar şarkiyatçılar ve diğer meslek erbabı bulunmaktaydı. İgnatev verilen talimat gereğince, Orta Asya'nın durumu hakkında bilgi toplayacak, Hive ve Buhara hanlıklarını etkilemeye çalışacak ve

¹⁸ Hayit, a.g.e., s. 50.

¹⁹ Hayit, a.g.e. s. 50-51.

²⁰ Hayit, a.g.e., s. 69.

Hanlıklar'da İngiliz nüfuzunun bertaraf edilmesi için çareler arayacaktı. Bu heyet, Rus gemilerinin Amu Derya üzerinde seyretmelerini de temin edecekti. Heyet, Hive Hanı'na hediyeler götürmek bahanesiyle Amu Derya nehri üzerinde bir gemi seyir izni elde etti. İgnatev'in yanında, Orenburg valisi Kateni'nin, Kongrad şehrinde ayaklanan Yomut Türkmenleri'nin önderi Ata Murat'a verilmek üzere onun Hive'ye karşı ayaklanmasının destekleneceğine dair, bir teminat mektubu vardı. Hive Hanı Said Muhammed bu mektubun muhtevasından haberdar oldu. Bundan dolayı da, İgnatev'in misyonunun samimiyetinden şüphe etti. Bu yolculukta ilk defa olarak Ruslar, Kongrad şehrinin ve civarının haritalarını yaptılar.²¹

İngilizler'in Hokand, Buhara ve Hive'ye nüfuz edebilecekleri ve Türkistan'da ticari ve siyasi menfaat elde edecekleri fikri, Rus istilasının gerekçesiydi. Rus diplomasisi Taşkent'in istilasına kadar, önce Hive Hanlığı sonra da Hokand Hanlığı ile olan hesaplaşmalarında, Buhara'yı imkan nispetinde tarafsız tutmaya çalıştı; bunda da başarılı oldu.²²

Fakat, Rusya'nın Hindistan'a yakınlaşmak için bu devleti istila etme amacı baki kaldı. Buhara'nın ilk fırsatta işgal edebileceği hususundaki güven sonucu bu amaç, sadece tehir edildi. Rusya, Buhara'yı ticaret ortağı olarak kabul ediyordu ve Buhara'nın hammaddeleri önemliydi.²³

²¹ Hayit, a.g.e. s. 70.

²² Hayit, a.g.e., s. 71.

²³ Hayit. a.g.e., s. 71, 92.

Rus ordusunun 1865'teki Orta Asya'ya saldırısı neticesinde ilk olarak Hokand Hanlığı daha sonra 1868 yılında Buhara Hanlığı Rus egemenliğine girdi. Bunun üzerine 23 Haziran 1868 yılında Rusya ile Buhara arasında barış antlaşması yapıldı. Bu çerçevede Rus tüccarları Buhara'nın her tarafında rahat bir şekilde ticaretlerini yapabilecekleri ve herhangi bir engelle karşılaşmayacakları imtiyazına sahip oldular. 1873 yılına kadar anlaşma kanunlarına layıkıyla riayet edildi. Daha sonra kanunlar genişletilerek Buhara'nın bütün toprakları Rusya hakimiyetine katıldı. Buhara yönetimi iç siyasetinde sanki bağımsız gibi hareket etmekle, dış siyasetinde ise Rusya'ya tabii kılındı. 1873 yılından itibaren ise, Buhara'nın bütün iç ve dış yönetimi tamamen Rusya'ya bırakıldı. Ancak Türkistan'ın büyük devletlerinden Hive Hanlığı daha bağımsızlığını sürdürmekteydi.²⁴

Ruslar, Hive Hanlığı topraklarına yöneldiklerinde en önemli sorunun "Türkmen meselesi" olduğunu gördüler. Gelecekte Hive'nin Rusya ile ilişkilerinin niteliği tamamen bu problemin ortadan kaldırılmasına bağlı görüldü.²⁵

Rusların, Türkmenler hakkındaki düşüncelerinin bu şekilde oluşumunun temeli Han'ın Rus Çarı'na Türkmenler'i şikayet ederek, onu onlara karşı kışkırtması yatmaktadır. Bu durumla ilgili olarak Türkmenler karşısında bulunan Mc-Gahan, "Türkmenlerin Han'a karşı yaptıkları iyilik ve hizmetlerine karşılık Han, savaşta o iyilik

²⁴ Saray, a.g.e., s. 145; Hayit. a.g.e., s. 100, 101.

²⁵ Annanepesov, a.g.m., s. 13, 14; İlyasov, a.g.e., s. 99,100.

ve hizmetleri unutarak, aksine onları Ruslar'a karşı basmacı ve gayr-i meşru işler yapanlar olarak tanıtıyor'' demektedir.²⁶

Rus ordusu Hive'ye girdiğinde kendilerine karşı savaşanların çoğunluğunun Türkmenler olduğunu gördüler. Hive Hanı'nın kendisi ve adamları teslim olmalarına rağmen, Türkmenler savaşı sonuna kadar devam ettirdiler. Eğer Hive'de bulunan diğer gruplar da Türkmenler kadar savaşmış olsalardı, Ruslar belki de savaşı kazanamayacaklar veya çok zayıf vereceklerdi.²⁷

Hive sarayı ile irtibatları bulunan ve görünüşte Müslüman olmuş olan Rus ve Acem esirleri, Ruslar'ın ilerleyişinde büyük rol oynadılar. Bunların birçoğu Han'ın yakınında bulunduklarından saraydaki önemli kişileri elde ederek devlet sırlarına vâkıf olmular ve ülke politikasını yönlendirir hale geldiler. Ruslar Hive'ye yaklaşırken, bu kişiler Mehmet Emin Han'ı, Ruslar'ın çölü geçmesinin imkânsız olduğunu, çölde kırılacaklarını söyleyerek hazırlık yapmasının gereksiz olduğu konusunda iknâ ettiler. Ruslar'ın harekete geçmesinden sonra, İngiltere'den yardım isteyen Hive Hanı'na, İngilizlerin yardımı, Rusya ile anlaşma tavsiyesi şeklinde oldu. Bunun üzerine Rusya ile anlaşmak üzere elçi gönderince Kaufman bu elçiye kabul etmedi. Ruslar saldırıya geçer geçmez, Hive'de bulunan yaklaşık yetmiş seksen bin esir derhal sarayı işgâl etti ve bunun üzerine Han da kaçarak canını kurtardı. Böylece Hive Ruslara teslim oldu.²⁸

²⁶ İ. A. .Mc-Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, (Çev. Kolağası Ahmet), Akademik Kitabevi, İzmir, 1995, s. 140, 141.

²⁷ Mc-Gahan, a.g.e., s. 168.

²⁸ Yalçınkaya Alaeddin, *Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, İstanbul 1977, s. 81, 84.

Kaufman daha sonra Han'la bir anlaşma yaparak onu çok ağır bir tazminat ödemeye mecbur etti. Savaş tazminatı olarak Von Kaufman tarafından belirlenen değer daha önce hiçbir zaman yaşanmamış, eşi olmayan bir tazminat vergisiydi. Tazminatın değeri o zaman karşılığı 610500 manat olarak belirlenmiş, bunun 300000 manatını Yomut kabilesi Türkmenler'i, geri kalan kısmını ise Hive'deki diğer insanlar ödeyecekti.²⁹

Türkmenler'in tazminatı parayla zamanında ödeyemeyeceklerini bildiği için, onlardan para yerine mal alınabileceğine izin verdi ve ferman yazdırdı.³⁰

Ayrıca Rus tüccarları için her türlü kolaylık ve vergi muâfiyeti tanınırken, yerli tüccarlar hem ihracat, hem de ithâlat için yüzde iki buçuk vergi ödeme mükellefiyetini mârûz bırakıldılar. Bu antlaşma ile de Hive'de Rus ticareti hızla gelişirken, yerli ticaret çöktü.³¹

Kervan ve ticaret yolu Türkistan'ın merkezi Hive Hanlığı'dan geçmesi nedeniyle Hive Hanlığı o dönemde dünyanın ticaret merkezi konumunda idi. Stratejik bir yerde bulunan, yer altı ve üstü zenginliklere sahip olan Hive Hanlığı'nın Rus hakimiyetine girmesi, 156 yıl sonra gerçekleşmiş oldu.³²

²⁹ İlyasov, a.g.e., s. 118; Annanepesov, a.g.e. s. 172-179.

³⁰ Yazlıyev Ç. Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklığı Sebepleri Ve Neticeleri, Aşgabat, 1992; Nuriyev Ata, "Hıva Hanlığındaki Türkmenler Patışa Orsyetine Nehili Tabın Edildi", *Zemelno-Vodniye Otnoşeniya u Turkmen Hivinskogo Hanstva v Kanse XIX- Naçale XX vv.*, Taşkent, 1979, s. 15-17.

³¹ Yalçınkaya, a.g.e., s. 85.

C-Çarlık Rusya Hakimiyetinde Türkmenler (1873-1917)

1. Göktepe Savaşları

Üç merkezi Hanlığı almakla yetinmeyen Ruslar, Orta Asya'nın Ahal bölgesini de ele geçirmeyi planladılar. Çünkü Ahal bölgesi küçük olmasına rağmen stratejik ve ticari merkezlerden biriydi. Ruslar'ın Ahal şehrini işgal etmek suretiyle burayı daha önce kurmuş oldukları Zakaspi (Kızıl Su) ordu birliğinin komutanlığına katmak istiyorlardı. 1877 ve 1878 yıllarında şehir halkı ile Ruslar arasında küçük çapta çarpışmalar vuku buldu ve Ruslar bazı köy-kasabaları işgal ettiler.³³

Ahal'a şehrine karşı yürütülen bu askeri faaliyetlerden bir netice elde edilememesi üzerine Çar II. Aleksandr bölgeyi ele geçirmek için büyük bir askeri kuvvet gönderdi. İlk yürüyüş diye isimlendirilen bu seferde ordunun başına Rus-Türk savaşlarında ün kazanmış olan Lazarev getirildi. Rus ordusu Ahal'ı işgal etmek için Hazar'dan, Merv'i işgal etmek için de Amu Derya tarafından saldırı yapacağı şeklinde beyanlar dağıttı. Fakat buradaki esas amaç Merv'deki Türkmenler'in Ahal şehrine yardıma gelmelerini önlemek içindi. Merv'deki Türkmenler de bu oyuna geldiler ve Ahal şehrine az sayıda insan yardıma gitti. Geride kalanı ise Merv'i savunmak için kaldılar.³⁴

Ruslar'ın Ahal'a doğru hızlı yürüyüşleri Türkmenler'i zor durumda bıraktı. Türkmenler bu saldırı karşısında ne yapılması gerektiği üzerine toplandılar. Görüşmeler

³² Hayit, a.g.e. s. 150-180.

³³ Saray, a.g.e. s. 203; Hayit, a.g.e., s. 106-107.

³⁴ Miratgeldiyev, a.g.e., s. 105.

neticesinde bir kale yapıp bu kalede savunma savaşı yapmak üzerinde birleştiler ve topraklarını kanlarının son damlasına kadar savunacaklarına dair yemin ettiler.³⁵

Ruslar Ahal'a yaklaşırken, Türkmenler, ismini bu güne kadar taşıyan Göktepe kalesinin inşasına başladılar. Kalenin yapımı henüz bitmemişken Ruslar kale önüne geldiler. Türkmenler Ruslar'ın top ve ateşli silahlarına karşı vatan uğrunda fedakarca savaştılar. Gıda malzemelerinin bitmesi ve binek olarak kullandıkları develerin hastalanarak ölmeleri üzerine Ruslar geriye çekildiler. Bu savaşa katılan ve bu savaşı kitap haline getiren W.A. Taganmürze Baranovski, "Ruslar Ahalteke'de 1879" adlı kitabında, bir Türkmen'in Dağıstanlı 6 Rus askerine karşı mücadele verdiğini ve altısını da yaraladığına şahit oldum. 9 yaşındaki bir Türkmen çocuğunun Rus subaylara karşı büyük bıçakla saldırdığını gördüm, demekle Türkmenlerin korkmak nedir bilmediğini, savaşta kendilerinden geçtiklerini söylemektedir.³⁶

Türkmenlerin kazandıkları bu savaş dış devletlerde ve Rusya içinde büyük yankı uyandırdı ve farklı bakış açılarının oluşmasına sebebiyet verdi. Rusların Türkmenlere mağlup olması İngilizleri bir anlamda sevindirdi. Çünkü Rusların Orta Asya ve Türkmen bölgesini işgal etmesiyle birlikte egemenliklerinde olan Hindistan'a saldıracakları ihtimali İngilizleri kuşkulandırıyor. İngilizlerin İran elçisi Thomson, İranlı yetkililerle görüştüğünde onlara Merv'i ve bölgeyi tamamen vereceklerini vaat etti. Bu vaatler karşısında İngiliz-İran ilişkileri ilerledi. İranlı'lar kendilerine Merv'in verilmesini Nur Berdi Han'dan istediler. Nur Berdi Han'da Göktepe Savaşında yardım

³⁵ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 106

³⁶ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 108-109.

vaat etmeyen İranlı'ların Merv'i istenmelerine çok kızdı. Diğer taraftan Rusya, dış devletler nezdinde zedelenen itibarını düzeltmek ve Göktepe mağlubiyetinin intikamını almak için Orta Asya ve Türkmen bölgesine karşı büyük çapta bir sefer hazırlığına başladı.³⁷

Rusların Ahal bölgesindeki Göktepe kalesine ve Türkmenler'in üzerine tekrar saldıracağı haberi Türkmenlere de ulaştı. Türkmenler Rusların yapacağı saldırılara karşı hazırlık yapmak için Nur Berdi Han başkanlığında Göktepe kalesine toplandılar. Nur Berdi Han kış mevsimi olmasına rağmen Türkmenlerin bir araya gelerek, Rusların yapacağı saldırılara karşı ayakta kalabilmeleri için çeşitli tedbirler aldı. Nur Berdi Han bu hazırlıklar üzerinde yoğunlaşırken birden hastalığa yakalandı ve 5 Mayıs 1880'de Göktepe'de vefat etti. Nur Berdi Han'ın vefat etmesi Türkmenler'de içinde bulundukları durum itibariyle şok etkisi yaptı. 1880 yılının Mayıs ayının sonlarına doğru Türkmenler Nur Berdi Han'ın ikinci oğlu olan Mahtumkulu Han'ı yeni başkan seçtiler. Orazmuhammet Han da Mahtumkulu Han'ın yardımcısı olarak belirlendi. Gurbanmurat Şeyh ise Türkmenler'in genel kadısı, Dıkma Serdar'da askeri kuvvetler baş komutanı olarak seçildi.³⁸

³⁷ Miratgeldiyev, a.g.e., s. 112, 113.

³⁸ Hayit. a.g.e., s. 108.

Türkistan genel valisi olarak atanan komutan Kaufman'dan sonra ikinci derecede ve Rus-Türk savaşında da kendisini ispatlayan Skobelev'e Orta Asya'yı işgal etmesi için sınırsız yetki verildi.³⁹

Skobelev aynı zamanda Tahran'daki Rusya elçisi Zinovyev ile bağlantıyı devam ettirmek suretiyle birlikte hareket edeceklerdi ve savaşta gerekecek araç ve gereçlerin temini de sağlayacaklardı. Kızıl Su'dan Gızılarbad'a kadar bir tren yolu hattı çekilmek üzere projeler ve haritalar hazırlandı. Bu tren yolu projesini Rusya'nın meşhur mühendisi M. Hugoviç'e yaptı. Tren yolunun 1880 yılının Ekim ayına kadar tamamiyle bitirilmesi hesaplandı. Tren yolu için ihtiyaç olan malzemeler Astrahan'dan Hazar'a getirildi. Ruslar, saldırısı için Hazar Denizi kıyısında büyük karargah kurdular. Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra, Göktepe'ye doğru ilerlemeye başladılar. İlerlemeleri sırasında da yol üzerindeki Türkmen köyleri işgal edildi.⁴⁰

Ruslar'ın ilerlemelerini Dıkma Serdar ve atlı süvari birliği takip ediyordu. Dıkma Serdar, Çat ve Yağlı bölgeleri arasında Ruslar'ın askeri malzemelerini taşıyan kervanına saldırdı ve çok sayıda ganimet elde etti. Ayrıca, Ruslar'ın o dönemde kullanmakta oldukları telgraf tellerini keserek, iletişimlerini de koparmayı başardı.⁴¹

Türkmenler, Dıkma Serdar'ın başarıları ve ileri görüşlülüğünden dolayı Mahtumkulu Han'dan daha çok onun görüşlerine değer verdiler. Skobelev kendi emri

³⁹ Rahimov N., "Türkmenlerin Orsyetin Düzümüne Meyletin Girmek Konsepsiyası Dorugunda", *Patışa Orsyetin Türkmenistanı Basıp Almaklığı: Sebepleri ve Neticeleri*, (Editör: Yazlıyev, Ç.), Aşgabat, 1992, s. 13-14-15. 1992; Annanepesov, a.g.e., s. 180-181.

⁴⁰ Hayit, a.g.e., s. 109.

⁴¹ Saray, a.g.e., s. 253, 254.

altında olan komutanlarından Grodekov'u Göktepe savaşında gıda ve diğer malzemelere daha fazla ihtiyaç olabileceği düşüncesiyle İran'a alış-veriş yapması için gönderdi. Grodekov İran'da Rusya'nın Tahran elçisi Zinovyev ile alış-veriş için görüşme yaptı. Grodekov Hoja ud-Dovle ile de görüştü. Bu görüşmelerin amacı gıda malzemelerinin nereye gönderileceği idi. Bu arada Grodekov Göktepe'ye yakın olan Yankule köyünü seçti. Hoja ud-Dovle de oraya teslim etmeyi ve ayrıca Türkmenler'in her türlü saldırılarına karşı güven teminatı ve koruma sözünü verdi.⁴²

Skobelev'e askeri destek olarak Rusya'dan devamlı askeri birlikler gönderiliyordu. Grodekov'un Kasım ayının sonuna doğru İran'daki işlerini bitirerek geri döndü. Ordunun tamamen toplanması ve diğer işlerin tamamlanması sonucunda Skobelev, Göktepe kalesine saldırıya geçme emrini verdi ve kaleye yakın olan Türkmen köylerini işgal etmeye başladı. Ruslar'ın Göktepe kalesine belirli aralıklarla yaptığı saldırılar karşısında Türkmenler de onların ordu karargahlarına, kervanlarına ve nöbetçi askerlerine peş peşe saldırarak büyük ganimetler elde ettiler. Diğer taraftan Rus askerleri de Türkmenler'e çaktırmadan Göktepe kalesinin dibini kazarak patlayıcı maddeleri yerleştiriyorlardı. Ruslar Göktepe kalesinin dibine patlayıcı maddeleri yerleştirme işini bitirdiklerinde Türkmenlerin bundan ancak haberleri oldu. Türkmenler daha patlayıcı ne olduğunu bile tam anlamıyla bilmiyorlardı. Savaş başladığında Ruslar bir taraftan saldırarak Türkmenler'in dikkatini kendilerine çekerek oyalarken diğer taraftan da daha önceden yerleştirdikleri patlayıcıları ateşliyorlardı. Türkmenler böyle bir patlayıcı maddeden henüz haberleri olmadığı için hayret ve panik içinde olup bitenlere

⁴² Saray, a.g.e. s. 256-257.

bakıyorlardı. Türkmenler'in bu patlayıcı maddeler karşısındaki şaşkınlığına bir de kalenin çökmesiyle birlikte çıkan toz duman eklendi. Ruslar'a karşılık veren Türkmenler savaşta kılıçlarını kahramanca kullanıyorlardı. Her Türkmen'in kanını son damlasına kadar savaşma duygusu içinde idi. II. Göktepe savaşı 12 Ocak 1881 tarihinde Ruslar'ın büyük kuvvetleriyle kaleye girmeleri ve çok sayıda Türkmen'in öldürülmesi ile son buldu.⁴³

Göktepe kalesinde Ruslara karşı savaşan Türkmenler'in içinde Türkmen şairleri de bulunmaktaydı. Bu şairlerden hayatta kalanlar bu kalenin Ruslar'a karşı direnişinden işgaline kadar olup bitenleri kaleme alıp şiirlerine yansıtmışlardır. Bunlardan Öveztagan Katibinin "Senin Üstünde" şiirini örnek gösterebiliriz:

Senin Üstünde

Yıkılmış şehrimiz henüz otırmış,
Şöyle horluk⁴⁴ gördük senin üstünde,
Ölenler ozdurdu⁴⁵, galan ne gördü,
Şöyle horluk gördük senin üstünde.

Nur Berdi Han gol yeterden daş⁴⁶ boldı⁴⁷,

⁴³ Saray, a.g.e., s. 273-275.

⁴⁴ Sıkıntı.

⁴⁵ Kurtuldu.

⁴⁶ Uzak.

⁴⁷ Oldu.

Berdımırat Han ulug⁴⁸ ile baş boldı,
Göktepenin üstünde çın⁴⁹ söveş⁵⁰ boldı,
Şöyle horluk gördük senin üstünde.

Yegeneni⁵¹ karizine alanson,
Ondan sonra Yankaleyi alanson,
Ay tutuldı Berdi kadı ölenсон,
Ay-gün yas bağladı senin üstünde.

Hanmemmet Han Atalık, Orazmemmet Han,
İllerinin üstünde pervazdır⁵² canı,
Ol erlerin hemra⁵³ bolsun imanı,
Olar hem can berdi senin üstünde.

Gurbanmırat serdar, Polat Han bilen,
Halka cepa⁵⁴ çekti şirin can bilen,

⁴⁸ Ulus.

⁴⁹ Hakiki, gerçek.

⁵⁰ Savaş.

⁵¹ Bölge adı.

⁵² Fedâdır.

⁵³ Arkadaşı, yardımcısı.

Şehrimizin için doldurdu kan bilen

Köpler⁵⁵ şehit boldı senin üstünde.

Övezmırat Dıkma inip cihana,

Ehl-i Kürdüstanı getir amana,

Söveş günü deger her biri ona,

İt bolup çarpışdık senin üstünde.

Bir musallat geldi cihanı alıp,

Bir maslahat tapmadılar il bolup,

On beş gün kan aktı misli sel bolup,

Şöyle horluk gördük senin üstünde.

Gıdıldaşıp, surkay-kervay⁵⁶ kakıldı,

Şehit diyip, bir yanından çakıldı,

Bala-çağa⁵⁷ Gökdepe'ye döküldü,

Şöyle horluk gördük senin üstünde.

⁵⁴ Eziyet, cefa.

⁵⁵ Çoğunluk.

⁵⁶ Davul-zurna.

⁵⁷ Çoluk-çocuk.

Ecizlerimiz⁵⁸ saçın yayıp ağladı,
Huday urdu, peygamberler ağladı,
Yigrimi üçü, duşenbe⁵⁹ gün dargadı,
Ne cefalar çektik senin üstünde.

Katibi diyr, kaldık ah bilen daha,
Biz rısva⁶⁰ bolduk yakına yada⁶¹,
Hemmesi hırlılı beş mün piyada⁶²,
Şoları baydırdık⁶³ senin üstünde⁶⁴

Katibi'nin "Senin Üstünde" şiirinde, Göktepe kalesine Ruslar'ın saldırılarını ve bunlara karşılık veren Türkmen kahramanlarının bu savaştaki yiğitlikleri ve Göktepe kalesine toplanan Türkmenler'in, "ölürsek şehit, hayatta kalırsak gaziyiz" diyerek, kendilerini teselli ettikleri anlatılıyor.

Vatan ve milleti için kendi canını feda eden Türkmen yiğitleri kanlarını son damlasına kadar savaşmışlardı. Göktepe savaşında Ruslar'ın kuvveti ile Türkmenler'in

⁵⁸ Âcizlerimiz (Kadınlarımız).

⁵⁹ Pazartesi.

⁶⁰ Maskara, rezalet.

⁶¹ Dışarıya, dış devletlere.

⁶² Asker.

⁶³ Kaybettik.

⁶⁴ Nazarov Atabay, Gandımov, S, Göktepe, Urşı Hakında Goşgular (Şiirler), Turan-1, 1992, s. 10-13.

kuvvetleri eşit değildi. Ruslar Türkmenler'den hem sayı hem de silah teknolojisi bakımından üstün durumdaydı. Bu savaşta Ruslar, Türkmenler'in daha haberleri olmadığı yeni patlayıcı silahları kullanmışlardır. Hatta Ruslar patlayıcı silahları Göktepe kalesinin dibini kazarak oraya yerleştirirken bile Türkmenler Ruslar'ın kalenin dibini kazarak oradan içeriye girmeye çalışıyorlar diye düşünüyorlardı. Çünkü kalenin dibini kazarak öyle bir patlayıcı silahın konulacağı onların akıllarının ucundan bile geçmiyordu. Yine bu savaşa katılan şairlerden Mehmetmurat hem savaş hem de patlayıcı silahlar hakkında şiirinde şöyle demektedir:

Niçe gırsak⁶⁵ hiç tükenmez ızı köp⁶⁶

Gulagımdan gitmez zurna ile davul

Göktepe şehrine bağlandı zor top⁶⁷

Yagısı⁶⁸ zor boldı arman⁶⁹ Teke⁷⁰ nin.⁷¹

Türkmenler 12 Ocak 1881'deki Göktepe patlamasına hayretler içinde bakarken kimileri deprem, kimileri de kıyamet koptu zannettiler. Bu düşüncelerle kafaları karışan Türkmenler'in, bu halini gören şair Miskinkılıç şiirinde şöyle demektedir:

⁶⁵ Ne kadar öldürsekte.

⁶⁶ Bitmez tükenmez.

⁶⁷ Ağır top silahlarının şehre doldurulması.

⁶⁸ Düşmanı.

⁶⁹ Zor durumda kaldıkları.

⁷⁰ Bir Türkmen kabilesi.

Acizi Miskinkılıç kıl toba⁷² çenden⁷³ yıglagıl,⁷⁴

Teke halkın haline yüz mün⁷⁵ perişan yıglagıl,

Göktepenin şehri boldı hana veyran⁷⁶ yıglagıl

Gün oların bolganın şıgır⁶ ile destan yıglagıl,

Arasat⁷⁷ koptu bu gün müminlere ahir zaman.⁷⁸

Bu şairler yanında Annakılıç Meteci'nin "Yiğitler", "İr Bilen" (Erkenden), Guba şairin "Mekan Tapılmaz" (bulunmaz), "Goldamalı Günü" (destekleme), gibi birçok şair şiirleriyle Göktepe savaşını anlattılar.⁷⁹

2. Göktepe Savaşı'nın Neden ve Sonuçları

Göktepe Savaşları'nın nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Ruslar Türkmenlere karşı 1879 Göktepe savaşındaki mağlubiyetin intikamını almak istediler.

⁷¹ Nazarov, a.g.e., s. 7.

⁷² Tövbe.

⁷³ Bağırarak.

⁷⁴ Ağlamak.

⁷⁵ Bin.

⁷⁶ Ortadan kaldırıldı.

⁷⁷ Deprem gibi gürültü.

⁷⁸ Nazarov, a.g.e., s. 8.

⁷⁹ Garriyev, A., "Göktepe Urşının Türkmen Klassik Poeziyesında Şöhlendirilişi", Patışa Orsyetinin Türkmenistan'ı Basıp Almaklığı: Sebepleri ve Neticeleri, (Editör: Yazlıyev, Ç.), Aşgabat, 1992, s. 31.

2-Rusya kendi içinde ve dışarıda küçümsenecek bir devlet olmadığını ispat etmek amacındaydı.

3-Ruslarla İngilizler arasındaki Orta Asya'yı paylaşma yarışması vardı.

4-Ruslar topraklarını ve sınırlarını genişletmek istiyorlardı.⁸⁰

Göktepe Savaşlarının sonuçlarını da şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Ruslar bu savaştan sonra Türkmenler üzerinde hakimiyeti sağladılar.

2-İran'a karşı bir gövde gösterisi oldu. Zira İran'ın işgal edemediği toprakları onlar almışlardır.

3-Ruslar Göktepe'yi almakla birlikte Orta Asya'ya da hakimiyetini sürdürmeye devam edecekti.

4-Ruslar Türkmenlerin bölgelerini işgal ederek yer altı ve üstü zenginliklere de sahip olmuşlardı.⁸¹

Göktepe' Kalesi'nin ele geçirilmesi, Ruslara, Hazar Havzası'nın diğer kesimlerine girmeleri imkanını verdi. 17 Ocak 1881'de başlarında 89 subay ile 2689 asker Aşkabat'a yürüdü ve şehri işgal etti. Bu olay sonrasında sırada Merv'in Rusya'ya ilhak edilmesi vardı. İngilizler de bu durumu dikkatle izliyorlardı. İngiliz siyaseti, Merv meselesi hakkında "Merv gelecekte ne olacak?" sorusu üzerinde duruyordu. İngilizler,

⁸⁰ Övliyaguliyev, M., "N. İ. Grodekov Göktepe Gırğınçılığı Hakkında", Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklığı Sebepleri ve Neticeleri (Editör: Ç. Yazlıyev), Aşgabat, 1992, s. 27-28.

⁸¹ Övliyaguliyev, a.g.m., s. 28; Garriyev, a.g.e., s. 51-53.

Rusların Merv'e girmelerinden endişe ediyorlardı. Rus yönetimi de, İngilizleri fazla tahrik etmemeye dikkat ediyor ve Merv'i sulh yoluyla Rusya'ya ilhak etmek için bir çare arıyordu. Rus birliklerinin faaliyetlerinden Merv halkının huzuru kaçtı. 2. Şubat 1881'de Merv'in ileri gelenleri toplanarak Ruslara karşı direnme kararı aldı.⁸²

Ruslar, 22 Aralık'ta her ikisi de Kafkasya Müslüman'ı olan Alihanov ve Patso Pliyer, 20 Kazaçık ve 12 Türkmen'in refakatinde Merv'e girdiler. Alihanov, Türkmen önderleri (Vekil Boyu'ndan Muhammet Yusuf; Bahşi Boyu'ndan Sarı Batur ve Bek Boyu'ndan Murat) ile müzakerelerde bulundu ve Merv'in Rus egemenliğini kabul etmesini talep etti. Rus egemenliğini kabul etmedikleri takdirde vuku bulacak savaşın halka, Göktepe'dekine nazaran daha kötü sonuçları olacağını vurguladı.⁸³

Merv liderleri 1. Ocak 1884'te, 300'den fazla kişinin iştirak ettiği bir toplantı yaptılar. Burada da Alihanov, Rus taleplerini kabul ettirmeye çalıştı. Mecliste, Merv'in geleceğini görüşmek üzere Aşkabad'a Ruslar ile Merv'liler arasında 10 maddelik bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma gereğince Türkmen Hanları, muhtariyete sahip olacak ve bir Rus subayı tarafından murakabe edilmeyi kabul edeceklerdi. Bu anlaşmanın hemen sonrasında, General Kamarov idaresindeki Rus birlikleri ile Merv'e yürüdü. Bu birlikler, 27 Şubat 1884'te Merv'de, Garip Ata'ya vardıklarında 4000 kişilik bir Türkmen ordusu ile karşılaştılar. Türkmen önderleri Kaçar Han ve Siyah Puş, direnişi idare ettiler.⁸⁴

⁸² Saray, a.g.e., s. 296, 297.

⁸³ Hayit, a.g.e., s. 111-114.

⁸⁴ Mıratgeldiyev a.g.e., s. 125-127; Saray, a.g.e., s. 281, 288-290, 301; Annanepesov, a.g.e. s. 186-190.

Din adamları halka, savaşımadan vatanlarını düşmana teslim etmemeleri gerektiğini bildirdiler. 3. Mart 1884'te Ruslar, Murgap ırmağı yönünde hareket ettiler ve 14 Mart'ta Merv'i işgal ettiler. Buna rağmen Teke Türkmenlerinin Hanı merhum Nur Berdi Han'ın zevcesi Gül-Cemal savaşa karşı idi. Oğulları, Göktepe Savunma Konseyi başkanı Mahtumkulu Han ve Yusuf Han, Göktepe'nin düşmesinden sonra Merv'de bulunuyorlardı. Bunlar, annelerinin nasihatine uydular. Türkmenler ümitsiz bir durumda idiler. 14. Mart 1884'te Merv işgal edildi. Merv'in işgalinden sonra Rus birlikleri ilerlemelerine devam ettiler. Dolayısıyla Afganistan ile Rusya arasında bir savaşın çıkması kaçınılmaz oldu. 18 Mart 1885'te, Afganlar'la Ruslar arasında ilk çatışma, Taş köprüde meydana geldi. Bu çatışmada galip gelen Ruslar, Pamir ve Kusleb mevkilerini yakalarını işgal ettiler.⁸⁵

Afganlarla Ruslar arasındaki savaşta Ruslar, Türkmenler'i Afganlar'a karşı kullanmışlardır. Rusların bu savaşı kazanmasında, Türkmenler önemli rol oynamışlardır.⁸⁶

1886-1887 yılında Rusya ile Afganistan ve İran devletleri aralarında sınır anlaşmaları yapıldı. Anlaşma gereğince çizilen sınır şimdiki Türkmenistan'ın komşu ülkelerle olan sınırlarıdır. Bu ülkeler arasındaki sınırların tespitini Rusya ile İngiltere yapmıştır. Sınır anlaşmaları yapılırken Türkmenlerin menfaati hiç düşünülmemiştir. Bir

⁸⁵ Hayit, a.g.e., s. 115-117; Saray, a.g.e. s. 305, 306.

⁸⁶ Miratgeldiyev, a.g.e., s. 128.

kısım Türkmen anlaşma gereğince çizilen sınırların ötesinde kalmıştır. (Afganistan, İran, Hive ve Buhara'da kalan Türkmenler).⁸⁷

İngiliz ve Rus diplomasisi, genellikle Orta Asya'da ve özel olarak Türkistan'da, XIX. yüzyılın ortasından beri kendi menfaatleri için karşı-karşıya geldi. Bazen savaşın eşiğine kadar gelinmiş, bazen de karşılıklı anlaşmalar yapılmıştır. Her iki devlet de, birbirlerinden şüphe ediyor, muarızının bölge hakkındaki hesaplarını izliyor ve davranışlarını dikkatle gözetliyordu.⁸⁸

XVIII. yüzyılın başından beri Rusya, Orta Asya meselelerinde İngiltere'yi tarafsız hale getirmek amacını gütmüş ve bunda muvaffak da olmuştur. İngiltere, Orta Asya'daki politikasını, Afganistan'ı bir tampon devlet olarak muhafaza etmek hususunda yoğunlaştırdı. İngiltere pasif bir politika izliyordu. Buna mukabil Rusya faal idi. Rus faaliyeti ile İngilizler'in Doğu'daki çekimserliği, Türkistan aleyhine birleşti. Türkistan devletleri, arka arkaya, Rus gücü karşısında boyun eğmek zorunda kaldılar. Bu hususta bağımsız Türkistan devletleri arasında bir birliğin mevcut olmayışı, İngiltere ve Rusya'ya sınırsız bir hareket serbestisi sağladı. İngiltere bu oyundan isteğiyle veya mecbur kalmak suretiyle çekildi. Böylece Rusya kendi yoluna rahat bir şekilde devam etti ve Türkistan, Asya'daki uluslar arası politikanın kurbanı oldu.⁸⁹

Ruslar'ın Türkistanlılar'ı Hristiyanlaştırma düşüncesi karşılanmıştır. Bunun yanında Çarlık Türkistanlılar'ı Ruslaştırmak için büyük çaba sarfetmiş, ayrıca

⁸⁷ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 129.

⁸⁸ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 132; Saray, a.g.e., s. 307-308; Annanepesov, a.g.e., s. 191.

⁸⁹ Saray, a.g.e., s. 308.

Türkistanlılar'a 2. sınıf muamelesi yapmaya başlamıştır. Buna karşılık Müslümanlar'ın tepkisi de şiddetli olmuş ve çeşitli ayaklanmalar patlak vermiştir.⁹⁰

1916 milli isyanı, Türkistan Milli Mücadelesi'nde önemli bir yere sahiptir. Bu isyan, asker ve silah zoruyla kanlı bir şekilde bastırıldı. Fakat bu ayaklanma, Çarlığın devrilmesini hızlandırdı. Çarlık ayaklanmayı bastırdı, fakat kendini kurtaramadı ve kısa süre sonra yıkıldı. Türkistan'ın 1916 yılındaki ayaklanması, günümüze kadar birçok araştırmamanın konusunu teşkil etti. 1916 ayaklanmasının sonucu üzerine şu belirtilmelidir ki, Ruslar işgali sonrasında Türkistan kurtuluş hareketleri, kendi kuvvetleri ile milli kurtuluşa kavuşamamıştır. Bu yüzden de Rusya'nın, içten bir ihtilal ile veya dıştan askeri bir yenilgi ile yıkılmasına bel bağlanmıştır.⁹¹

Çarlık Rusya'nın Şubat (1917) ihtilali ile yıkılması, Türkistan milli çevrelerine, milli siyaset taleplerini Çarlık devrinden daha açık ve seçik bir surette dile getirmeleri için fırsat verdi.⁹²

⁹⁰ Annanepesov, a.g.e., s. 197, 198.

⁹¹ Hayit, a.g.e., s. 211.

⁹² Hayit, a.g.e., s. 212.

D-Türkmen Topraklarında Sovyet Hakimiyetinin Kurulması (1917-1924)

Rus Sosyal Demokratları, Anayasal Demokratlar (Kadetler) ve Sosyal Devrimciler tarafından 12 Mart 1917'de (eski stile göre: 27 Şubat) başlatılan ihtilal, 300 yıllık Ramanov Hanedanı hakimiyetinin sonunu hazırladı. Başta Türkistanlılar olmak üzere, Ruslar'ın hakim oldukları milletler bu ihtilali büyük bir sevinçle karşıladılar. Fakat , Şubat ihtilali, Türkistan halkının beklediklerini boşa çıkardı.⁹³

İhtilal haberi, bir gün sonra telgrafla Türkistan Genel Valisi A. N. Kuropatkin'e ulaştı ve 3 Mart'ta gazetelerde ilan edildi. Bu haberle birlikte Türkistan'da Ruslar ve Müslümanlar arasında iktidar mücadelesi başladı. İktidara talip olan Ruslar, kendi aralarında muhafazakarlar ve devrimciler olmak üzere ikiye ayrıldılar. Müslümanlar ise, muhafazakarlar, milliyetçiler ve sosyalistler olmak üzere üçe bölünmüşlerdir.⁹⁴

St. Petersburg şehrinde kurulan Geçici Hükümet, 21 Mart 1917 tarihli "Türkistanskiye Vedemosti" gazetesinde yer alan bir haberle, "sınıf, din ve milliyet sınırlamalarını ve ayrıcalıklarını kaldırmak ve mahalli idareleri belirlemede genel, doğrudan, eşit ve gizli oyla seçim hakkı tanımak" gibi iki hedef ortaya koydu. Diğer taraftan Türkistan'da bulunan Ruslar, hangi siyasi eğilimden olursa olsun, bölgedeki Rus hakimiyetini koruma düşünce ve azmindeydiler. Buna yönelik olarak Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'a, yerli isyan teşebbüslerine karşı hazırlıklı olma, emri verildi. St.

⁹³ Hayit, a.g.e.s., 213.

⁹⁴ Erşahin, a.g.e., s. 91.

Petersburg Geçici Hükümeti de onu “bütün memurlar ve askerler bulundukları yerlerde kalacaklardır” kararı ile destekledi.⁹⁵

Bolşevikler Türkistan’da iktidarı ele geçirdikten sonra durumlarını sağlamlaştırmak için faaliyetlere başladılar. Bir yandan ülkede ortaya çıkan direnişlerle mücadele ederken diğer yandan bölgede ne tür bir idare tesis edileceği hususunda tartıştılar. Bu tartışmalar çerçevesinde, 20 Nisan-1 Mayıs 1918’de Taşkent Sovyetleri V.Kongresi toplandı. Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti’ne (RSFSC)çekteği bir telgrafla Türkistan’a, “Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” yönetimi tavsiye etti. Bunun üzerine 1 Mayıs’ta “Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” (TOSSC)’nin kurulması kararlaştırıldı. Oluşturulan bu statü 1924 yılına kadar devam etmiştir.⁹⁶

Türkistan’da Müslümanlar’ın meşru hükümeti ortadan kaldırılırken “Basmacılık” adı altında yaklaşık 10 yıl sürecek Müslüman direnişinin başlamasına da zemin hazırlanmış oldu. Basmacılık hareketi kısa sürede halk arasında kabul gördü ve bütün bölgeye yayılarak Türkistan Müslümanlarının milli mücadelesi haline geldi.⁹⁷ Bu hareketten aşağıdaki bölümlerde sırası geldiğinde bahsedilecektir.

Türkistan Genel Valiliği hudutları dahilindeki Hazar ötesi vilayetinde de Sovyetler ve Türkmenler arasında iktidar mücadelesi vuku buldu. Taşkent güdümündeki Sovyetler, Aşkabat’ta örgütlenmeye ve Türkmen topraklarında otoritelerini kurmaya

⁹⁵ Erşahihin, a.g.e., s. 91.

⁹⁶ Erşahin, a.g.e., s. 93.

⁹⁷ Erşahin, a.g.e., s. 94, 102.

başladılar. Bunların karşısındaki siyasi güç Türkmen milliyetçileri idi. Bu hareketin önderliğini Rus işgali esnasında, kahramanca direniş gösteren Dıkma Serdar'ın oğlu Albay Oraz Serdar yapıyordu. Aşkabat Sovyetleri'nin hakimiyetlerini gün geçtikçe sağlamlaştırması üzerine Türkmenler, bağımsız bir idare oluşturmaya çalıştılar. Buna yönelik olarak mahalli Sovyetlere karşı milliyetçiler "Türkmen Milli Kurultayı"nı topladılar ve Albay Oraz Serdar'ın başkanlığında icra komitelerini oluşturdular.⁹⁸

Sovyetler Türkmen Milli Kurultayı'nı kanunsuz ilan etmek yerine, alternatif bir oluşum başlatıp "Bütün Türkmen Köylüleri Kongresi"ni topladılar ve sonrasında "Türkmen Kızıl Muhafız Birlikleri"ni kurdular. Hokand Muhtar İdaresinin başına gelenleri duyan Türkmen milliyetçiler 1918 Şubatı'nda Çarlık zamanında Aşkabat yakınlarında menzilenmiş olan Türkmen Süvari Birliği'ni Türkmen Milli Ordusu olarak yeniden organize ettiler. Aşkabat Sovyetleri Taşkent'ten askeri yardım talep ettiler ve bunun üzerine Kolesov komutasında gönderilen Kızıl birlikler Türkmen Milli ordusunu dağıttılar. Böylece Hazar ötesinde Türkmenler arasında Sovyet hakimiyeti tesis edilmiş oldu. Sovyetler Türkmen topraklarında milliyetçiler bertaraf edip hakimiyetlerini kurarak bölgeyi yeniden Taşkent'e bağladılar. Yeni oluşuma özellikle çiftçi Türkmen'ler daha çok destek verdi.⁹⁹

Lenin tarafından 2 Kasım 1917 yılında onaylanan, Rusya halklarının hukuk da ve kanunda eşit haklara sahip ve bağımsız olduğu yazısı yayınlandı. 22 Kasım 1917 yılında da R.S.F.S.C. halk komiser Sovyet'i çalışan bütün Müslümanları kendilerine

⁹⁸ Atamammedov, N. B., *Türkmen Hanları ve Serdarları*, Aşkabat, 1992, s. 65, 66.

⁹⁹ Erşahin, a.g.e., s. 103.

destek vermeye çağırın bildiriyi yayınladılar. Türkmenlerin kendi içindeki eskiden gelen zengin fakir ayrımı bu dönemde de devam etmiştir. Bundan dolayı zengin olanlar zenginliğinden ve eskiden beri fakirlerden toplamakta oldukları haraçlardan vaaz geçmediklerinde yeni Sovyet Hükümetinin işine gelmemiştir. Aksine fakir olanlar çiftçi ve işçi sınıfı ise yeni Hükümete destek vermişlerdi. Böylece, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Türkmenler bölgesinin özellikle Kızıl Su bölgesindeki hakimiyetin kurulması ve bu bölgenin Sovyetlere bağlanması daha kolay olmuştur.¹⁰⁰

Sovyetler 1918 yılının başlarından itibaren Tecen, Merv, Bayramalı, Garrı Kale ve diğer bölgelerde Sovyet hakimiyeti temellerini sağlamlaştırmak için birkaç Türkmen'e yöneticilik görevleri verdiler. Övezberdi Kulıyev, Gaygısız Atabayev gibi bir kısım Türkmenler ilk Sovyet hükümetinde görev almışlardır.¹⁰¹

Rusya ve Türkistan'da bu tür siyasi ve fikri gelişmeler olurken Hive Hanlığı bunun dışında kalamazdı. Hive hükümdarı İsfendiyar Han (1910-1918) yeniliklere açık bir şahıstı. Yaş Hivelilerin Hive'de bir temsilciler meclisi açılması isteğini kabul etti ve 5 Nisan 1917'de bir beyanname yayınlarak 50 üyeli bir temsilciler meclisinin açılacağını ilan etti. 26 Nisan 1917'de beyler ve Yaş Hivelilerden oluşan 32 üyeli meclis açıldı. Bu arada uzun zamandır Hive üzerinde iddiaları olan Cüneyt Han dışarıdan Yaş Hivelilere karşı mücadele başlattı. Bunun üzerine sosyal ve siyasi dengeleri göz önünde bulunduran İsfendiyar Han Yaş Hivelileri meclisten tasfiye ederek hapse attı. Onun gayesi Cüneyt Han'ın dışarıdan Hive'nin iç işlerine karışma sebeplerini ortadan kaldırmaktı. Hive bu tür

¹⁰⁰ Garriyev, a.g.e., s. 84, 85.

¹⁰¹ Garriyev, a.g.e., s. 86.

iç çekişmelerle uğraşırken 1917 Bolşevik Devrimi gerçekleşti. Bu dönemde Hive toprakları Cüneyt Han önderliğindeki Türkmenlerle, Murtaza Bey önderliğindeki Özbekler arasında nüfuz çekişmelerine sahne oldu. İsfendiyar Han, bu gelişmeler karşısında tutarlı bir yol izleyemedi. Bu arada Aralık 1917'de Taşkent'teki Sovyet Komiserliği, Hive Hanlığı'nın bağımsızlığını tanıdığını ilan ettiyse de bu haber Hive'de istikrarı temin etmeye yetmedi. 30 Eylül 1918'de Cüneyt Han, oğlu İşim Han'ı bir heyet ile İsfendiyar Han'a gönderdi. İşim Han görüşmeler esnasında İsfendiyar Han'ı öldürdü ve onun kardeşi Said Abdullah'ı (1918-1920) han ilan etti. Böylece Cüneyt Han fiilen Hive'ye hakim oldu.¹⁰²

Özbeklerin Sovyetler tarafına geçmesiyle Cüneyt Han, Ekim 1918'de Tört Köl civarında Sovyet güçlerine yenildi. Bu arada Cüneyt Han'a karşı mücadele etmek için Özbek asıllı Yaş Hiveliler'den bir grup Cuma Niyaz Sultanmurat başkanlığında Hive İhtilal Komitesi'ni kurdular ve Sovyetlerin de desteğiyle Haziran 1918'de Hive'de iktidarı ele geçirdiler. İktidarı elinde bulunduran Hive İktidar Taburu bundan iki yıl sonra Cüneyt Han tehlikesini bahane ederek Sovyetleri Hive Hanlığı'na yardıma çağırdı. 25 Ocak 1920'de yardıma gelen Kızıl Ordu birlikleri Hive'yi işgal ettiler ve yönetimi Yaş Hiveliler'e bıraktılar. Bu sırada burada kurulan Hive İhtilal Komitesi, eski hanlık sistemini kaldırdı ve "Harezmi Halk Cumhuriyeti"ni ilan etti. Bu hükümet 13 Eylül 1920'de merkezi Sovyet hükümeti ile bir anlaşma imzaladı. Bunun üzerine Sovyet Hükümeti de Harezmi'nin bağımsızlığını tanıdı. 29 Eylül 1924'te Harezmi Halk

¹⁰² Erşahin, a.g.e., s. 105, 106.

Cumhuriyeti lağvedildi ve topraklarının bir kısmı Özbekistan SSC'ne, bir kısmı da Türkmenistan SSC'ne dahil edildi.¹⁰³

1924'de Buhara ile Harezmi Milli Cumhuriyetler'i lağvedildikleri zaman, Türkistan'ın bölünmesini müdafaa etmek için, "Milli Devletçilik" kavramı ortaya atıldı. Sovyet yönetimi, Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'ni ve Buhara ile Harezmi Cumhuriyetlerini lağvetmeyi ve bunların yerine milli Sovyet cumhuriyetlerini kurmayı karlaştırmadan önce, daha 1920'den beri, Türkistan birliğini parçalamak için bir çare arıyordu.¹⁰⁴

Sovyet Hükümetinin Türkistan Komisyonu, 3 Mart 1920'de Taşkent'te, Türkistan'ın bölünmesi problemini işleme koydu. Lenin, 13 Haziran 1920'de Türkistan Komisyonu'nu, "Türkistan'ın "etnografik ve diğer hususlarda" Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan şeklinde bölünmüş haritalarını hazırlamak" ile görevlendirdi ve 22 Haziran 1920'de, Türkistan'ın üç kısma bölünmesi konusunda acele edilmesi talimatını verdi. 12 Eylül 1920'de Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi nezdinde, Özbek, Türkmen ve Kazak milli şubeleri kuruldu. Bu şubeler, Eylül 1921'de Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Milliyetler Halk Komiserliği'ne bağlandılar. Türkistan'daki bu komiserlik, Türkistan'ın Türk boylarını birbirinden ayırmak için, Sovyet yönetiminin genel planını icra etti ve bu amaç için propaganda merkezi oldu.¹⁰⁵

¹⁰³ Erşahin, a.g.e., s. 106-107.

¹⁰⁴ Hayit, a.g.e., s. 341.

¹⁰⁵ Hayit, a.g.e.s., 342-344.

Böylece Sovyet yönetimi tarafından “milli müstakil cumhuriyetler” kavramı kapsamında takdim edilmiş olan beş Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti meydana geldi.¹⁰⁶

Hayit, “Türkistan’daki bu “Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri”: Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan, Türkistan halk gruplarının ismini taşıyan, bu sözde devletler; gerçekte Sovyetler Birliği tarafından “milli devletler” olarak tanıtılan aslında ise “memuri bölgeler”den başka bir şey olmayan devletlerdir” demektedir.¹⁰⁷

DEĞERLENDİRME

I. Petro zamanında Çarlık Rusyası Türkistan’ı işgal etmek için XVII. Yüzyıldan başlayarak diplomatik heyetler adı altında keşif hareketlerine girişmiştir. Bu hareketler sırasında ülkenin politikası, ekonomisi, ordusu, komşu devletlerle olan ilişkileri tespit edilmiştir. Rusların keşiflerine karşılık Türkistanlılar da Rusya’ya diplomatik elçiler göndermişlerdir. Fakat Türkistanlı heyetin amacı Ruslar’la ekonomik ilişkiler kurmayı sağlamaktı. Çünkü Türkistanlılar’da bir nevi kadercilik anlayışı hakimdi ve dış siyasetle fazla ilgilenmiyorlardı. Ruslar ise bu fırsatı iyi değerlendirmişlerdir. Ruslar’ın 1717 yılındaki Hive Hanlığı’na yaptıkları geniş çaptaki keşifleri, keşif başkanı Çerkaskiy Bekoviç dahil 3500 kişilik grubun tamamının Hive Hanı tarafından ortadan kaldırılmasıyla olumsuz sonuçlanmıştır.

¹⁰⁶ Annanepesov, a.g.e., s. 207.

¹⁰⁷ Hayit, a.g.e., s. 351.

Ruslar bunun üzerine 122 yıl sonra intikam almak için Türkistan'a saldırmışlarsa da muvaffak olamamışlardır. Ruslar 1850 yılından sonra Türkistan'ın işgali için geniş çapta planlar yapmışlardır. Türkistan'da üç büyük (Hokand, Buhara ve Hive) hanlık bulunuyordu. Çarlık Rusyası sırasıyla bu hanlıkları işgal etmiştir. Hive Hanlığı da 1873 yılında Çarlık Rusyası'nın egemenliğine girmiştir.

Ruslar hanlıkları işgal ettikten sonra yine Türkmenler'in yaşadığı Mangışlak'tan sonra en önemli bölge olan, zaman zaman İran'ın da saldırılarına maruz kalan, Aşgabat'a yakın olan ve stratejik yer olarak bilinen Göktepe kalesine doğru ilerlemişlerdir. Ruslar bu ilerlemeler neticesinde Türkmenler'le karşılaştıkları ilk Göktepe savaşını 1879' da kaybetmişlerse de, 1880-1881 savaşında Göktepe kalesini işgal etmişlerdir. Ruslar Göktepe kalesini işgal edince, daha önceki 1879 yenilgilerinin intikamını almışlardır. Ayrıca dış devletlere karşı kendini ispat etmek için iyi bir fırsat yakalamışlardır. Bunun yanında topraklarını da genişletmişlerdir. Ruslar bu savaş kazanmakla Türkmenler'in en son bölgesini ve Türkmen topraklarının tamamını hakimiyetleri altına almışlardır. Ruslar Göktepe galibiyetinden Türkmen bölgelerinin yer altı ve üstü zenginliklerine de sahip olmuşlardır.

Sovyet rejimi de Türkistanlılar'ın yenilikler getirmemiş, aksine Çar Rusyası'nın tamamlamadığı projelerini uygulamaya koymuşlardır. Kendi siyasi çıkarları için bir çok Türkmen'e vazife ve görevler vererek, onları kullanmışlar ve gönüllerini fethederek Rus sevgisini yaşatmaya çalışmışlardır. Türkmenler'den Ruslar'ın yaptıkları bu tür siyasi oyunlara gelenler olmuştur. Ayrıca Türkmenler'den Rus hakimiyetini benimseyenler de olmuştur.

1717-1917 yılları arasındaki dönemlere baktığımızda, Rusların hedefinin Türkistan'ı işgal ederek Rusya ekonomisini düzeltmek ve topraklarını genişletmek, Orta Asya'nın ticaret merkezi olduğundan Hive Hanlığı'nı hakimiyetine katarak kervan yolunu ele geçirmek olduğu bilinmektedir. Bunun yanında kendi şartlarına göre yönlendirebileceği Türkistan halkını kullanarak. Türkistan'ın yer altı ve üstü zenginlik kaynaklarına sahip çıkmak için siyasi entrika, oyun düzenleyerek bir kısım bahaneler ile Türkistan'a saldırılar düzenlemiştir.

Rus, tarihçileri ve bunun yanında Rus taraftarı Türkmen ve başka tarihçiler Türkmenistan'ın tarihi sürecinde Rusya'ya (meyilli) istekli olarak Rusya Çarlığı ve Rus SSCB hakimiyeti altına alındıklarını kendilerince delillendirmişlerdir.

Halbuki Türkmenler'le Ruslar'ın yaptıkları savaşları göz önünde bulundurulursa, Ruslarla İngilizler arasında yapılan siyasi oyunlar da değerlendirilirse, küçük bir kabilenin veya grubun Rusya'ya başvurusu veya ilhaki ile Türkmenler'in genelinin istekli olarak Rus hakimiyetini kabul ettiğini söylemek doğru tespit değildir.

1917 ihtilalinden sonra Ruslar Türkistanlılar'ı kendi isteği doğrultusunda yönlendirerek, zaman zaman birbirlerine bile düşürmüşlerdir. Hatta zaman zaman onlara yardım ettiklerini ve onların yanında olduklarını söylemişlerdir. Ruslar Türkistanlılar'a kendi çıkarıcılığı için özellikle çiftçilere ihtiyaç malzemeleri konusunda destek vermişlerdir. Nitekim alınan mahsulatın ithalatını kendi ülkesine yapmıştır. Ayrıca cüz'i bir miktar ödeme ile karşılığını vermiştir. Bunun yanında çalışan çiftçiye de mahsulattan az bir pay çıkarmakla Türkistan'a adaleti getirdiklerini söylemişlerdir.

II. BÖLÜM

1873-1924 DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN TÜRKMENLERİNİN SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMU

A-Sosyal Durumu

1. Taifeler

Türkmenler bağlı bulundukları kabileleri ile birlikte her zaman bir yerde hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır.¹⁰⁸ Oğuzlar'dan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları Gayr-ı Müslim kardeşlerinden ayırt etmek için Maverâünnehir Müslümanları'nca Türkmen adı veriliyordu.¹⁰⁹

Türkmen kelimesi ilk olarak XI. asrın Türk asıllı müellifi Kaşgarlı Mahmud'un büyük lügatında geçmektedir. Bununla ilgili bir efsane aktaran Kaşgarlı'ya göre, Büyük İskender Türk ülkelerine yöneldiği sırada Balasagun'da, oturan Türk hükümdarı doğuya çekilmiş, orada yalnız 22 kişi kalmış (bunlar Oğuz boylarını teşkil etmişler), az sonra bunlara iki kişi daha katılmış, İskender üzerlerinde Türk belgeleri bulunan bu 24 kişiye Farsça "Türkmanend" (Türk Benzer) demiş ve Türkmen adı böylece doğmuştur.¹¹⁰

Bunun yanında Kaşgarlı Mahmud Türkmen ile Oğuz'u çok yerde birlikte kaydetmektedir: Türkmaniyetü'l-Guzze, beyne't-Türkmaniyetü'l-Guzziye, bi't-

¹⁰⁸ Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul, 1950, s. 136.

¹⁰⁹ Sümer, a.g.e., s. 79.

¹¹⁰ Kafesoğlu, İbrahim, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958, s. 128.

Türkmâniyetü'l-Guzziye, bütünü'l-Guzziyeti'l-Türkmâniye Kaşgarlı örneklerde olduğu gibi “ Oğuz Türkmenleri” veya “Türkmen Oğuzları” tabirini sık sık kullanmıştır.¹¹¹

Türkmenler XI. asır ortalarında, Yakın Doğu’da, Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nu kurmak suretiyle orta çağ tarihinde çok önemli bir rol oynamışlardır. Türk kabilelerine “ Oğuz ” adı yanında “Türkmen ”de denilmektedir.¹¹²

Türkistan Türkmenleri XVI. asırdan XIX. asrın ortasına kadar dağınık yaşamışlardır. Onların yaşadıkları yerler Amu Derya’dan Hazar denizinin kıyılarına, Mangışlak ve Hive çevrelerinden Türkistan-Horasan dağlarına uzanmaktadır. Tabii ki, asırlar içinde Türkmenler hayat şartlarının elverişliliğine göre veya dış etkenlere göre de yer ve mekan değiştirmişler.¹¹³

Türkmenler XVI-XVII asırlarda ise daha çok Balkan, Mangışlak, Hazar kıyıları, Uzboy, Üst Yurt, Sarı Kamış, Ahal, Merv, Pendi, Horezm, Lebap çevrelerinde ve Karakum’da yaşamışlardır.¹¹⁴

Taifelerde kendi içinde zaman zaman bütünleşerek büyüdüğü ve bunun yanında parçalanarak büyük taifelerin hem küçük taife kadar küçüldüğü de olmuştur. Özellikle büyük taifeler bir yerden başka bir yere göç ettiklerinde onların bir grubunun kaldıkları yerde kaldıkları da olmuştur.¹¹⁵

¹¹¹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 128.

¹¹² Kafesoğlu, İbrahim, , s. 121.

¹¹³ Miratgeldiyev, a.g.e., s. 7.

¹¹⁴ Garriyev, a.g.e., s. 41.

¹¹⁵ Garriyev ve diğerleri, a.g.e. s. 41; Miratgeldiyev, a.g.e. s. 7; İbragimov, ve diğerleri, a.g.e., C. 1, s. 169, 170, 171.

Büyük Türkmen Taifelerinin XIX yüzyıldaki olanların isim listesi şöyledir:

1.Alili , 2.Ata, 3.Göklen, 4.Yemreli, 5.Yomut (Garaçoka),

6.Yomut (Gonuşerif), 7.Garadıslı, 8.Meneli, 9.Nohurlu, 10.Salır,

11.Sarık, 12.Teke, 13.Çovdur, 14.Ersarı.¹¹⁶

Yukarıda anlattığımız gibi, kabileler zaman zaman göç etmişlerdir. Örneğin: Lebap bölgesinde Ersarı kabilesi yanında eski, Bayat, Sakar gibi birkaç tane küçük taife ve Sakıklarla, Salırların bir grubu Lebap'ta devamlı kalmakla bunların ikinci bir grubu ise XVIII. asrın sonlarına doğru Merv, Yolöten, Serahs bölgelerine yerleşmişlerdir. Merv'de o dönemde küçük kabilelerden Seyit, Tatar gibi küçük boylar da yaşıyordu. Teke taifesinin en büyük grubu XVII. asrın sonlarında ve XVIII. asrın başlarında Balkan dağlarının civarından çıkıp Ahal bölgesine gelmesiyle birlikte, daha önce ikamet etmekte olan Garadaşlı, Yemreli, Alili, Mehinli gibi bazı kabileler Hive'ye doğru göç etmişlerdir. Tekeler ile komşu olarak Sünçeli, Mürçeli, Nohurlu ve Enevli gibi bazı küçük boylarda yaşamışlardır. XVIII. asrın sonuna doğru Teke kabilesi Merv bölgesine gitmişler ve orada Lebap bölgesinden gelen aynı boydan olanlarla birleşmişlerdir.¹¹⁷

XVIII. asrın başına kadar, Türkmenler'in en büyük kabileleri haline gelen boylardan biri de Yomut kabilesidir. Onlar Etrek ve Gürgen bölgelerinde Göklen kabilesi ile birlikte hayatlarını sürdürmüşlerdir. Mangışlak bölgesinde ise, XVIII asrın ikinci yarısından sonra Nadir Şah'ın saldırıları neticesinde orada yaşayan kabileler göç

¹¹⁶ Rahimov, a.g.e., s. 1.

etmişlerdir. Mangışlak'ta sadece Abdal, İgdir, Çovdur kabilelerinin birkaç grubu kalmıştır.¹¹⁸

XVIII. asırda ve XIX. asrın ortalarında Amu Derya'nın kıyılarına bir çok Türkmen Taifeleri göç etmişler ve yerleşmişlerdir. Tekelerin, Sarıkların, Salırların bir grubu oradan Merv ve Serahs'a göç etmişlerdir. Amu Derya kıyılarında ve o bölgede XIX. asırda Ersarılar ve Salırlardan başka da Sakarlar, Sayatlılar, Halaçlılar, Dolamlar, Çendirli ve bunun yanında Salırların birkaç boyu yaşıyordu.¹¹⁹

Türkmenler'in kendi kabile başkanlarına her zaman itaat edilmiştir. Türkmenler'in örf ve ananelerinin temelinde ise, Şeriat'ın şartları ve kuralları vardı. Onların başlarında bulunan kabile başkanları zaman zaman bir araya gelerek, sıkıntıları gidermek için birlikte çare aramışlar, bunun yanında iç ve dış siyasetlerini hem o günün şartlarında yorumlayarak değerlendirme yapmışlardır. Türkmenler'de kendi kabile başkanları yanında mollalarına yaşlı ve aksakallarına da çok değer verilmiştir. Özellikle Teke kabilesinin Ahal'daki başkanı Nur Berdi Han'ın Türkmenler arasında ayrı bir değeri ve yeri vardır. Nur Berdi Han'dan sonra da Merv bölgesinde Govşut Han'a da büyük saygı gösterilmektedir. Savaş konusunda yeterli bilgiye sahip olan Govşut Han, Türkmenler'e ilk bağımsızlığını tattıran şahıstır. Nur Berdi ve Govşut Han'ın işbirliğiyle kabileler birbirlerine destek olmuş ve kardeşçe yaşamışlardır. Örneğin: Hiveliler Serahs Bölgesine saldırınca, (1855) Türkmen Taifelerinden Yomut, Teke ve Göklen kabileleri bir araya gelerek Govşut Han'ın idareciliğinde Hive ordusuna karşı savaşmışlar ve zafer

¹¹⁷ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 8.

¹¹⁸ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 9.

kazanmışlardır. Bu, Türkmen kabilelerinin ilk defa dışa karşı toplu halde yaptıkları ve bağımsızlıklarını elde ettikleri savaştır.¹²⁰

1860 yılında ise Türkmen kabileleri İran'ın Horosan valisi Hamza Mirza'nın Merv'e karşı yapılan savaşta birleşmişlerdir. Hamza Mirza Sarıklar ile Teke kabilesinin arasını açmaya ve onları birbirine düşürmeye çalışıyordu.¹²¹

Nitekim, Türkmenler dışa karşı her zaman birlikte hareket etmişlerdir. Kendi içinde ise, bazı olumsuzluklara, anlaşmazlıklarla karşılaşmışlardır. Türkmenler, kabilelerine, örf ve adetlerine her zaman sahip çıkmışlardır. Yukarıda da anlattığımız gibi her Türkmen kabilesinin kendi lideri, yaşlı ve aksakalı, mollası, Şeyhu'l-İslâm'ı ve kadısı vardı. Türkmenler, bir ihtilaf vukuunda "Aksakalların" veya kadıların fikrine veya hakemliğine başvururlardı.¹²²

Türkmenler birkaç kabile ve boydan oluştuğundan, her kabile ve boyun başkanları bulunuyordu. Kabile ve boy başkanları zaman zaman bir araya gelerek ortaya çıkan problemlere ortak çözüm getirmeye çalışıyorlardı. Türkmenler'de devlet sistemi yürürlüğü ve gereken şartları uygulanıyordu. Örneğin: Kanun anlayışı vardı. Fakat bu kanun şeriat kurallarına göre uygulayan kadılar tarafından yürütülüyordu. Bu kadılar yanında, Türkmenler'in geleneğinde büyük değer ve yeri olan Türkmen aksakalları da

¹¹⁹ İbragimov, a.g.e. s.176-179.

¹²⁰ Garriyev, a.g.e., s. 48-49.

¹²¹ Saray, a.g.e., s. 85-87.

¹²² Saray, a.g.e., s. 73-77.

davalara bakıyorlardı.¹²³ Ayrıca kabilenin ahlâk kurallarını düzenleme yetkisine sahip olan aksakal ve önderler de bulunuyordu.¹²⁴

Goulibouef, esir iken birlikte yaşadığı Türkmenlerle ilgili şu bilgiyi vermektedir: “Türkmen arasında alışveriş bitip tükenmek bilmeyen bir çekişme ve tartışma konusudur. Pazarlık bazen iki veya üç ay sonra sonuçlanır. Bir kere de söz verildi mi artık ne pahasına olursa olsun verilen söz tutulur. Türkmenler her halükârda doğruluğu, samimiyeti ve açık-kalpliliği çok takdir ederler.”¹²⁵

Türkmenlerin karar mercii olarak sırasıyla, başta Hanlar, Serdarlar, kabile ve boyların başkanları, yaşlı aksakalları ve mollalar gelmekte idi. Bu kişilerin bir araya gelerek aldıkları kararlara “Maslahat” adı veriliyordu. Maslahata katılan herkesin düşünce ve fikirleri alındıktan sonra belli bir netice çıkarılıyordu. Çıkarılan neticeye uymayan her kes cezaya çarptırılıyordu. Bu ceza ilk başta ölçülü olarak verilmiş olan çiftçinin tarlasına verilen su hakkı kesilir, daha sonra elindeki tarlaya ambargo uygulanırdı.¹²⁶

Türkmenler arasında sosyal adalete gelince, her insan toplumunun bulunduğu yerde olduğu gibi zengin fakir ayrımı vardı. Zengin Türkmenler fakirleri kendi işlerinde çalıştırıyorlardı. Ayrıca fakirler, zenginlerin hayvanlarını güderlerdi. Zenginler

¹²³ Annanepesov, Murat, “Tarih Doğruçul Övrenilende”, *Sovyet Edebiyatı*, Yıl 1989, Sayı 10, s. 13, Aşgabat; Garriyev, a.g.e., s. 59.

¹²⁴ Sehiller, M, *Musavver Türkistan Tarihi ve Seyâhatnâmesi*, Basiret Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1924, s. 140-141.

¹²⁵ Bloc Queville Henri de Goulibouef, *Türkmenler Arasında*, (çev. Rıza Akdemir), Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 56.

¹²⁶ Saray, a.g.e., 78, 79.

hayvanlarını onlara zimmetlerken yaptıkları sözleşmeyi kağıda dökmez, sözlü olarak anlaşırlardı.¹²⁷

Onların bu sözleşmeleri her türlü güvence açısından daha kalıcı ve sağlıklı idi. Ayrıca Türkmenler’de o dönemlerde haksızlıklara karşı adli makamlar görevlerini iyi yapıyorlardı. Örneğin hırsızlık yapan şahıs halka teşhir edilmek suretiyle cezalandırılıyordu. Halk gördükleri bu hırsıza karşı tedbirlerini alıyorlardı. Böylece hırsızlık yapan şahıs bu işi bir daha tekrarlamayı düşünmezdi. Aynı şahıs tekrar hırsızlık yaptığı takdirde, daha ağır cezaya çarptırılıyordu. Bu sebepten hırsızlık olayı yok denecek kadar az olmuştur.¹²⁸

Türkmenler başında bulunan insanlara her zaman saygı duymuşlardır. Özellikle onlar, askeri güçlerinin başındaki insana değer vermişler ve itaat etmişlerdir. Türkmenler’in günümüzdeki gibi intizamlı, kurallı asker anlayışı yoktu. Fakat o günün şartlarında savaştan geri durmamışlardır. Onlar savaşta at binmeyi ve atlı savaşı çok iyi biliyorlardı. Çünkü kabileler arasında anlaşmazlıklarda, komşularına saldırdıklarında veya kendilerine komşu devletlerin saldırdıklarında savunabilmek ve kaçabilmek için atları iyi binebilmeleri gerekiyordu. Türkmenler genellikle tüfek taşır ve silahlarını kayışından sol omuzlarına yatar vaziyette asarlardı. Dipçik bu vaziyette arkada, namlu ucu dışa çevrili olmak üzere önde ve sol kolun dirseği ile sıkıştırılırdı. Kemere bazen bir tabanca bezen de bir kılıç asılırdı. Bir kısım Türkmenler ise tüfek yerine kargı kullanırlardı. Savaşa yaya olarak katılanlar hafif elbiseler giyinir, ayaklarına çizme yerine

¹²⁷ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 48.

¹²⁸ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 51.

sandal geçirir, şalvarlarını dizlerine kadar sıyrır, cübbelerinin eteklerini kemerlerine sokarlar. Hareketlerine mani olmasın diye kılıçlarını yan taraflarında değil sırtlarında taşırlardı.¹²⁹

Belli bir nizamları olmamasına rağmen çok dikkatlice ve akıllıca savaşırlardı. Boş yere tehlikeye atılmaktan çekinir, imkan nispetinde yakın boğuşmaya girişmez önce düşman hazırlığını bozmak için tâciz edici saldırılar yapar, pusu kurarak ansızın hücum ederlerdi. Bir saldırıyı püskürtmek veya bir mevki savunmak zorunda kaldıklarında, âdeta kulakları sağır edecek naralar atar ve havaya avuç avuç kum saçarlardı. Bundan maksatları bir toz bulutu içinde sayılarını düşmana çok göstermektir. Bu savaş taktiği ile bir çok çarpışmada İranlılar'ı müthiş bozguna uğratmışlardır. Her kabile kendi oyu ile savaşı idare edecek bir komutan tayin ederdi. "Serdar" adı verilen bu tecrübeli savaşçının emirleri ânında yerine getirilirdi. Bundan başka on kişi tarafından seçilen herhangi bir şahısta serdar olurdu. Serdarlar arasında cesareti, becerikliliği, kabiliyeti ile temayüz eden ve her yerde saygıyla karşılanan şahıslar vardır.¹³⁰

Bir savaş esnasında Türkmenler ellerine ne geçerse yağmalarlardı. Karşı koyanlar veya gelmemek için direnenler ya öldürülür ya da ağır şekilde yaralanırdı. Serdarın ganimetten aldığı pay diğerlerine nispetle daha fazla olurdu. Ganimetin paylaşılmasında anlaşmazlık çıkarsa, gasp edilen mal veya hayvan satılarak bedeli bölüşülürdü. Ganimetle dönen savaşçılar, zafer naraları atar ve havaya kurşun sıkırlar. Çadırlarından çıkan eşleri ve dostları savaşçıları karşılamaya koşarlardı. Oğulları sefer

¹²⁹ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 52.

¹³⁰ Goulbouef, a.g.e., s. 71.

esnasında ölen ana-babalar gözleri yaşlı çadırlarına döner ve sanki ölü çadırdaymış gibi uzun uzun ağlayıp inlerlerdi. Bir hafta geçmez ki erkekler yeni bir sefere iştirak etmesin veya ganimetle yüklü olarak yeni bir savaştan dönmesinler.¹³¹

Türkmenler komşuları ile arasındaki sık sık çıkan çatışmalara alışık olduklarından, komşu devletleri kendilerine saldırdıklarında bile savaş için hazırlık yapmamışlar, sadece bir araya toplanarak o anki duruma göre karar almışlardır.¹³²

2. Aile Yapısı

Türkmenler diğer Türk boyları gibi tek evliliği tercih etmişlerdir. Fakat, hanlar, idareciler belli derecede üst konumda olanlar ve zenginler ise, iki ve üç eş alabilmişlerdir. Dönemin şartları gereğince kendini dışarıya karşı ispat etmek ve durumunu bir anlamda dışarıya yansıtmaktan ibaretti. İki ve üç evli olanlar, her biri için ayrı ayrı evler yapmışlardır. Türkmenler ev yapımı ve imaratlarını da kendi durumlarına göre yapmışlardır. Durumu müsait olanlar ve zenginler taşlardan ev yapmışlardır. Fakir olan ve çiftçiler ise kerpiçten ev yapmışlardır. Göçebe hayatı yaşamakta olup, yerleşik hayata geçemeyen Türkmenler ise, taşınması kolay yapılması ve sökülmesi fazla zaman almayan çadır evleri tercih etmişlerdir.¹³³

Türkmenlerde ev sorumluluğunun yanında bağ-bahçe işleri,ekinin kaldırılması, hayvanların bakımı erkeğe aitti. Zaman-zaman ganimet elde edebilmek için baskınlara

¹³¹ Goulibouef, a.g.e., s. 72.

¹³² Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 53-57.

katılırdı. Yünden ip örür, demir işçiliği yapar, at veya deve için gerekli olan eyer, haşa, koşum gibi malzemeyi dikerdi. Fırsat buldukça ufak-tefek alış-veriş de yapardı. Boş vakitlerinde kendine başlık veya pabuç yapmaya çalışırdı. Dutar (saz) çalar, şarkı söyler, çay ve çilim (sigara) içerdi.¹³⁴

Türkmenlerde düğün, doğum veya yeni bir çadırın kurulması dolayısıyla yapılan şenliklerde güreşler, yarışmalar ve at koşuları tertip olunurdu. Güreşleri, daima topluluğun en yaşlısı olan şahıs hakem sıfatıyla idare ederdi. Birbirleri ile güreşecek olanları seçerken aynı ağırlıkta olmalarına önem verirdi. Hakem güreşin galibine renkli veya mendil büyüklüğünde beyaz bir kumaş parçası uzatırdı. Güreşçi çadırına dönerken bu bez parçasını eline alır veya kemerine ilâştirirdi. Güreş esnasında birkaç rakibinin sırtını yere getiren şahıs oy birliği ile “Pehlivan” ilan edilir ve bu unvanı hayatı boyunca taşırdı.¹³⁵

3. Şehirliiler

Türkmenler’de şehirleşme Ruslar’ın Türkmen bölgelerini işgal edip kendi planlarını uygulamaya başladığında ortaya çıkmıştır. Göktepe kalesinin 12 Ocak 1881’de zapt edilmesi ile birlikte Ahal bölgesi Rusya hakimiyetine zorla sokulmuştur. Rus Çarı’nın emriyle, 6 Mayıs 1881 yılında Zakaspi bölgesi oluşturuldu. Bu tarihten

¹³³ Sümer, a.g.e., s. 388-391; Saray, a.g.e., s. 61-62.

¹³⁴ Goulbouef, a.g.e., s. 52.

¹³⁵ Goulbouef, a.g.e., s. 67.

itibaren Mangıslak, Krasnovodsk (Kızıl Su), Ahal-teke (şimdiki Aşkabat) ve Zakaspi bölgesine dahil edilmiştir.¹³⁶

Aynı yıl, Ruslar, merkezi Aşkabat olmak üzere Tecen, Merv, Kızıl Su (Krasnovodsk) ve Mangıslak şehirlerinden meydana gelen Zekaspi vilayetini (Hazar Ötesi) kurup Türkistan Genel Valiliği'ne bağlamışlardır.¹³⁷

Aşkabat şehri, 29 Temmuz 1919 yılındaki Rusya'nın aldığı kararına kadar Ashabat olarak, karardan sonra ise Ruslara göre şehit olan Aşkabat'taki komutan Poltorasskiy'nin anısına Poltorasskiy olarak isimlendirilmiştir. 1927'den sonra tekrar günümüze kadar geldiği gibi Aşkabat olarak kullanılmıştır.¹³⁸

Günümüzde de görüldüğü gibi Ruslar kültürel ve sosyal, alt yapı işlerinde başarılı olmuştur. Ruslar Türkistan içinde ulaşımı daha kolaylaştırmak ve ticari ilişkilerinde rahata kavuşabilmek için Göktepe işgalinden önce başladıkları tren yollarını geliştirerek, 1885-1886 yılında tren ulaşımının yollarını tamamlamışlardır.¹³⁹

Türkmenler'in şehir hayatında da köyden fazla farkı olmamıştır. Sadece şehirde çiftçilik ve hayvancılık yapılmamıştır. Bunun yanında komşu devletlerle ticari ilişkiler fevkalade gelişmiştir. Şehir halkı geçimini ticaretle ve uğraşlarıyla devam ettirmişlerdir.

¹³⁶ Yomutskiy Garaşhan Oğlu, "Türkmenler ve Revolyusiya", Sıyası Söhbetdeş Gazetesi, 3 Mart 1991, .s. 31-32.

¹³⁷ Sümer, a.g.e., s. 136-137.

¹³⁸ Garriyev, a.g.e., s. 55-56; Rahimov, a.g.e., s. 260.

¹³⁹ Rahimov, a.g.e., s. 260.

Türkmenlerin merkezi şehirleri Mangışlak, Aşkabat, Ahal, Merv ve Amu Derya bölgeleriydi.¹⁴⁰

Ruslar 1913 yılında Aşkabat şehrine Rus okulları, kütüphaneler, sinemalar getirmiştir. Türkmenler bu hayat tarzına alışık değillerdi. Zamanın geçmesi ile Ruslar, Türkmenleri kendi kültürleri doğrultusunda asimilasyona uğratmışlardır. Türkmenlerin geçmiş hayatına baktığımızda şehirli ile köylü arasında fazla fark yoktu. Fakat Rusların Türkmenlerin bölgelerini işgal etmesiyle şehirli ile köylü arasında çok fark bulunmaktadır.¹⁴¹

4. Köylüler

Türkmen köylüleri kendi içlerinde iki gruba ayrılmışlardır. 1) Göçebe hayatı sürdüren köylüler 2) Yerleşik hayata geçen köylüler.¹⁴²

Türkmenlerin yerleşik olan köylüleri belli bir bölgede sulu arazi ve hayvanlarına otlak yerleri bulduklarında temelli orada kalmışlardır. Yerleşik hayata geçen Türkmenler'in erkekleri çiftçilik ve hayvancılık yanında sanat ve zanaatla uğraşırlardı. Türkmenler'in uğraş alanları bulundukları bölgeye göre de değişiklik göstermektedir. Örneğin: Merv bölgesi ile Hazar kıyısında yaşayan köylüler arasında farklılık vardır. Merv bölgesinde çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırlarken, Hazar bölgesinde ise çiftçilik ve hayvancılığa elverişli olmadığından balık avcılığıyla ve deve

¹⁴⁰ Garriyev, a.g.e., s. 56.

¹⁴¹ Garriyev, a.g.e., s. 57.

¹⁴² Miratgeldiyev, a.g.e., s. 9; Saray, a.g.e., s. 41.

çobanlığı ile ilgilenmişlerdir. Göçebe hayatı yaşayan Türkmenler ise, devamlı göç etmişlerdir. Çünkü onlar suyu bol olan arazi hayvanları için otlak yerler arıyorlardı. Bunun yanında göçebe olan Türkmenlere de komşu köyden veya İran, Hive ve Buhara Hanlığı gibi Hanlıkların saldırıları neticesinde hem göç etmek zorunda kalmışlardır. Göçebe Türkmenler ev yapımlarında da kendilerine ait yapması ve sökmesi kolay olan çadır evlerini kullanmışlardır. Yerleşik hayata geçen Türkmenler'in de komşu ülkelerin saldırı ve baskılarına maruz kaldıkları olmuştur.¹⁴³

Köylü Türkmenler'in kadınları ise el dokuma ve örgü işlerine çok önem vermişlerdir. Türkmen kadınlarının dokuduğu el dokuma halılarını komşu devletlere satışı yapılarak, ihracatında iyi gelir elde etmişlerdir.¹⁴⁴

Türkmen köylülerinin yaptığı imalattan ve ihracattan hiçbir zaman vergi ödememişlerdir. Ta ki Rusların Türkmenlerin topraklarını işgal edinceye kadar vergiyle işleri olmamıştır. Hatta kendi kabilesinin ileri gelenlerine, idarecilerine ve başkanlarına vergi ödememişlerdir. Türkmenlerin kazandıkları kendilerine kalmıştır.¹⁴⁵

Onlar komşu devletlere ticari olarak mal vermede veya mal almalarında, yolda kervanlarına hiçbir şey olmadan sağlıklı ticaret sürdürülmüştür. Ancak XIX asrın ortalarına doğru Merv'den Maşad'a bile yollarında askeri güç olmadan kervanlar yola

¹⁴³ İbragimov, a.g.e., s. 160-163; Annanepesov, a.g.e., s. 92-114.

¹⁴⁴ Annanepesov, a.g.e., s. 122-124.

¹⁴⁵ Saray, a.g.e., s. 59.

çıkamaz duruma gelmiştir. Fakat Türkistan içindeki kervan ticaretine güven açıdan hiçbir şey olmadan, rahatlıkla gidip gelmişlerdir.¹⁴⁶

Türkistan'a Rusların gelmesi ve her şeyde olduğu gibi ticaretleri de kendi kontrolleri altına almaları ile birlikte Türkistan'ın kendi içindeki ticari alış verişi durdurulmuştur. Ruslar, Türkmenlerin Hazar denizindeki balık avcılığına ilk başta ortak olmuşlardır. Daha sonraları ise bu işleri kontrol ediyor bahanesiyle Türkmenler'in ellerinden alarak bu işi kendileri yönlendirmişlerdir. Türkmenler Hive ve İran gibi devletlerle yaptıkları ticarete nakit parayla veya karşılıklı takas yoluyla devam ettirmişlerdir.¹⁴⁷

B-Kültürel Durumu

1. İlim ve Eğitim

Türkmenler ilme karşı ilgisi olan ve ilim öğrenmeyi seven bir halktır. Her Türkmen ailesi kendi çocuğunun okumasını ve bilgili olmasını istemiştir. Orta Asya kültüründe olduğu gibi, Türkmenler'in aldığı eğitim-öğretim İslam ilmi ile iç içeydi. İlkokul seviyesindeki bilgileri köy mekteplerinde mollalar¹⁴⁸ tarafından verilmiştir. Bu

¹⁴⁶ Annanepesov, a.g.e., s. 126.

¹⁴⁷ Saray, a.g.e., s. 41-59; Annanepesov, a.g.e., s. 114-120; İbragimov, a.g.e., s. 179-193.

¹⁴⁸ Molla: İslami bilgileri kavramış olan ve köy içinde bu işi en iyi bilen, herkes tarafından kendine saygı gösterilen kimsedir.

mollalar tarafından çocuklara, İslâmî bilgilerin yanı sıra, ahlak dersleri de verilerek gelenek ve örflerin çocukların beyinlerinde kalıcı olmaları sağlanmıştır.¹⁴⁹

Şehir okullarında ise, eğitimin temelini medrese ve medrese eğitimi oluşturuyordu. Medresede İslâmî bilimler yanında diğer hayat dersleri de veriliyordu. Eğitimde Arap alfabesi kullanılıyordu. Maddi durumu iyi olanlar daha sonra çocuklarının kaliteli bir eğitim alabilmeleri için Hive ve Buhara medreselerine göndermişlerdir.¹⁵⁰

XVIII. asırda olduğu gibi, XIX. asırda hem Türkmenlerin çocukları eğitimlerini dini mekteplerde ve medreselerde okumuşlardır. Türkmen köylerinin çoğunda ilköğretim seviyesinde eğitim veren dini mektepler olmuştur. Onların sayısı gittikçe çoğalmıştır. Örneğin, Aşkabat bölgesinde 1886 yılında 56 olan mektep sayısı, 1889 yılında 79'a ulaşmıştır. Fakat medreseler ise yetersiz kalmış sayıları az olmuştur. Medreselerin yetersizliğinden Türkmenler çocuklarını ilköğretim ve ortaöğretimden sonra Hive ve Buhara medreselerine göndermiştir. Hive ve Buhara medreseleri Türkistan'ın merkezi sayılmıştır. Türkmenlerin bu medreselere giderek eğitim almaları ve medrese eğitimi alanların çoğalması ve onların memleketlerinde geri döndüklerinde bir çok cami ve medreseler açmışlardır.¹⁵¹

Ruslar, Türkmenlerin bölgelerini işgal ettikten sonra, kendi amaç ve yararına

¹⁴⁹ Saray, a.g.e., s. 67, 68.

¹⁵⁰ Miratgeldiyev, a.g.e., s. 26, 27.

¹⁵¹ Miratgeldiyev, a.g.e., s. 149.

kullanabilecek komutanları, tercümecileri, idarecileri vb. yetiştirmek için, ilk defa şimdiki Beherden ilçesinde 1893 yılında Rus-Türkmen mektebi açmışlardır. Rusların düşündükleri gibi olmayınca 1898 yılında okulun yerini değiştirmişler. 1896 yılında Garrigala'da, 1898 yılında Tagtabazar'da, 1899 yılında Tecen ve diğer bölgelerde Rus-Türkmen okulları açmışlardır. Bu okullarda Rus öğretmenleri olmakla birlikte, ağırlıklı ders olarak ta ilk başta Rus dili, okuma, yazma, fen, matematik ve diğer dersler okutulmuştur. Bölgelere göre değişik ve ihtiyaçtan ötürü bahçecilik, çiftçilik gibi okullara da ihtiyaç görülmüş ve bu tür birçok okul yapılmıştır. Ruslar bu okullar yanında şehirleri genişletme işlerini yapmışlardır. Ayrıca posta iletişiminin kullanımı ile mektup ve telgraf işleri de kolaylaşmıştır.

Ruslar, Türkmenler'in dinini ortadan kaldırmak için ve onlara kendi ideolojilerini aktarmak için Rus okullarını Türkmenler'le karma okullar yapılmasına karar vermişlerdir. Ruslar, bu eğitimlerin yanında kendileri için tercümanlar da yetiştirmiş oluyorlardı. Türkmenler, sinema olayını hiç bilmiyorlardı. Ruslar'ın 1913 yılında yapmış oldukları sinemalar ve kütüphaneler sayesinde öğrenmişlerdir. Rusların açtıkları okullar çoğalmaya başlamıştır. 4 Mart 1920 yılında Tecen ve Merv'de de okullar açılmıştır.¹⁵²

Türkmenler'in bu okullarda okuttuğu yeni nesilleri Rus sistemine göre eğitim almışlardır. Bundan dolayı da Ruslar'ın, oturttuğu planlı siyaset ile gelecek Orta Asya

¹⁵² Garriyev, a.g.e., s. 57.

için kendi düşüncelerinin kıvılcımlarını, temellerini atmış oluyorlardı. Bu okullara giden Türkmenler zamanın geçmesiyle Rus sistemine alışmış oluyorlardı. Ayrıca eskiden verilen din eğitimini Ruslar tarafından hem yasaklanmıştır hem ortadan kaldırılmıştı. Rusların okulları geleceğin karlı teminatını oluşturmuştur.¹⁵³

1. Din ve Dini Kurumlar

Türkmenler uzun tarihi geçmişi olan Müslüman bir millettir. Türkmenler kendi arzu ve istekleri doğrultusunda kitleler halinde İslam'a girmişlerdir. Onlar bu dine girdikten sonra, onu bütün insanlığa tanıtmak için çok samimi bir gayret içinde olmuşlardır. Nitekim İslam, onların sayesinde inanan kitleler ve coğrafi alan itibarıyla çok geniş topraklara yayılmıştır. Bugün Anadolu'nun İslamlaşmasında ve İslam'ın yayılmasında onların çabalarını herkes kabul etmektedir. Kültürel alanda da Türkmenler'in İslam'a hizmetlerini kimse inkar edemez. Özellikle İslam kültürünün yapı taşları denebilecek alimlerin çoğu Türkmenlerin arasından çıkmıştır. Ancak bu büyük mazinin torunları, geçmişte yaşanan acı olaylar nedeniyle, atalarının mirasından mahrum kalmış ve bunun bedelini de çok ağır ödemiştir.¹⁵⁴

İslam Türkmenler arasında hızla yayılmıştır. Tasavvuf ve tarikat hareketlerinin bunda önemli rolü olmuştur. İslam dünyasının sınır bölgesi durumunda olan Orta Asya en yoğun tasavvufi faaliyete sahne olmuş; önce Yeseviye ve Kubreviye daha sonra da

¹⁵³ Rahimov, a.g.e., s. 277; Garriyev, a.g.e. s. 57-58.

¹⁵⁴ Tatlıoğlu, Durmuş, *Türkmenistan'da Dini ve Tarihi Ziyaret Yerleri*, Sivas, 2002, s. 25.

Nakşibendiye tarikatı kurularak Müslümanları maddi ve manevi himayelerine almışlardır.¹⁵⁵

Türkmenler X ve XI. yüzyıllarda İslamiyet'i kabul edip sosyal ve kültürel hayatlarını ona göre düzenleme gayreti içinde olmuşlardır. Bununla beraber, özellikle karşılaştırıldıklarında, Türkmenler arasında dindarlık seviyesinin daha düşük olduğu bilinmektedir. Bunun, çeşitli, sosyal, ekonomik ve siyasal sebepleri bulunduğu ileri sürülmüştür. Vambéry, söz konusu durumu Türkmenlerin eski gelenek ve göreneklerine sıkı bağlılıkları ile açıklar. Bununla beraber, Türkmenlerin hayatında şeriatın öne geçtiği zamanlar daha çok Özbeklerle birlikte Şiilere karşı mücadele ettikleri XVII. Ve XVIII. yüzyıllarda olmuştur. Vambéry'in XIX yüzyılın ikinci yarısında yaptığı gözlemlere göre, Türkmenler arasında örf ve adetler değişmez bir kanun hükmündeydi ve kimse bunlara aykırı hareket etmeyi göze alamazdı. Ancak, Türkmenler anlamasalar da Kuran'ı huşu ile dinlerler, ondan etkilenirler, Molla ve İşan gibi din adamlarına özel bir saygı gösterilirdi.¹⁵⁶ Türkmen mollaları tahsillerini ilerletmek için birkaç sene Hive veya Buhara'da medreselerde ders görürler.¹⁵⁷

Türkmenler mezhep olarak Sünni mezhebindendirler. Onların İslam'ı günlük yaşamaya çalışanlar az bulunuyordu. Onlar İslamiyet'i yaşayana da engel olmamışlar, hatta yaşayanları da tebrik etmişler. Türkmenler İslamiyet'i genel anlamda geleneksel olarak hayatlarına idame ettirmişlerdir. Zaman-zaman örf adet kanunlarının Şeriat

¹⁵⁵ Tatlılıoğlu, Durmuş, "Kubrevi Tarikatının Türkmenistan'daki Etkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 1999, Sayı 3, s. 202-203.

¹⁵⁶ Erşahin, a.g.e., s. 51-52; Saray, a.g.e., s. 63.

¹⁵⁷ Goulibouef, a.g.e., s. 53.

kanunlarından üstün çıktıkları da olmuştur. Ancak, Türkmenler İslamiyet'e karşı olan saygılarından neredeyse Türkmen ailesinin evinin içinde seccadelik ve yukarılarda veya asılı olarak bir Kuran'ı Kerim bulunduruyorlardı. Bu geleneği günümüze kadar da devam ederek gelmiştir. Türkmenler arasında Kuran okuma ile ilgili şu anlayış hem hakimdir. Yani Kuran'ı sadece Molla veya bu konuda vakıf olan birisi okur diğerleri ise okuyamaz gibi yanlış düşünceler de mevcuttur. Fakat Türkmenler başta Muhammet Peygamber olmak üzere silsile şeklinde dört halife, sahabelere, özellikle evliyalara ve şeyhlere çok saygı duyar ve önem verirler. Türkmenler, komşu devletlerinde ortaya çıkan ve Orta Asya'yı ve Dünyayı sevgisiyle kucaklayan Nakşibendi ve Ahmet Yesevi gibi tarikat kurucularına da saygı göstermişlerdir.¹⁵⁸

Türkmenistan coğrafyasında yaşadıkları, kitabeler ve yazılı arşiv vesikalarıyla teyit edilen sahabelerin, Merv şehrinin Bayramali beldesinde mezarları ve türbeleri bulunmaktadır. İslam ordularıyla 655 yılında Merv'e gelen bu erenlerden el-Hakim el Gıfarî 670 yılında Merv'de vefat etmiş ve orada yatmaktadır. Türbesi Merv'in Ganurgaron mevkiindedir. Basra şehrinden gelen Büreyde b. Hasib el Elsemi ise, Mari'de 681 yılında ölmüştür. Ensar'dan olduğu rivayet edilen her iki sahabenin eyvanlı türbeleri XV. yüzyılda yapılmıştır. Yine Merv Şehrini 18 kilometre güney batısında Cavars obasında (köyünde) Büreyde Hüseyb'in oğlu Abdullah b. Büreyde'nin türbesi vardır.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Mukminova, a.g.e., s. 170-181.

¹⁵⁹ Tatlılıoğlu, a.g.e., s. 80, 81.

Türkmen toplumunda güçlü bir evliya ve işan kültürü vardır. Halk inançları ve ırımları toplum davranışlarına yön veren temel değerler sistemidir. Türkmen halkı belirli günlerde kutsal yerleri ve evliya mezarlarını ziyaret etmekte , Allah (c.c) rızası için dua etmektedirler. Türkmenler üzerlerinde mollaların yazdığı Kur'an ayetlerini ve muskaları taşırlar. "Tabip"adı da verilen mollalar hastaları da Kur'an'dan âyetler ve dualar okumak suretiyle tedaviye çalışırlar.¹⁶⁰

Türkmenlerde 1900 yılına kadar çocuklarına kadar din eğitimi veriliyordu. Din eğitimini bulunduğu köy veya mahallenin mollası veriyordu. Bu mollalar çocuklara ağırlıklı olarak ahlak ve fıkıh derslerini veriyorlardı. Bu mollaların ücretlerini her çocuğun ailesi tarafından gönlünden ne koparsa onu verirdi. Belirli bir ücret, maaş söz konusu değildi.¹⁶¹

Türkmenlerin mollaları çocuklarına ders verirken mekan olarak herhangi bir boş olan evde yapmışlardır. Çocuklar ilköğretim ve ortaöğretim seviyesinde ders aldıktan sonra, eğer ailesinin maddi durumu müsait olursa, Buhara ve Hive medreselerine eğitimin devamı için gönderilmiştir. Ruslar, Türkmen bölgelerini işgal ettikten sonra, verilmekte olan din eğitimi de ortadan kaldırmaya başlamışlardır.¹⁶²

Türkistan'da Çarlık rejimi ulemanın bir kısmını yanına almaya çalışmıştır. Bu bakımdan, Sovyet döneminde ulema en çok bu noktadan eleştirilmiş ve halkın gözünden düşürülmeye çalışılmıştır. Her sömürgeci güç gibi, Çarlık yönetimi de Türkistan'da

¹⁶⁰ Goulibouef, a.g.e., s. 54.

¹⁶¹ Sehiller, a.g.e.s.215-225.

¹⁶² İbragimov, a.g.e. s. 247; Mukminova, a.g.e., s. 170-181.

dayanabileceği ve güvenebileceği bazı sosyal gruplar bulması gerekiyordu. Bu arada yüksek rütbeli ulema değişen şartlara uyum sağlamada zorlanmadı. S. Erşahin bu hususta, “ancak bu işbirliği ve yakınlaşmanın esas sebebinin, gerçekten Ruslar’dan kendileri için menfaatler ve ayrıcalıklar koparmak mı, yoksa Rusların Türkistanlılara gelebilecek zararları önlemek veya azaltmak mı olduğu ayrı bir araştırma konusudur. Bununla beraber, görünen o ki, üst düzeydeki ulema ile Rus istilacılar arasında bir yaklaşma kurulmuş, halkın tepkileri de bir dereceye kadar önlenmiştir. Çünkü Rus yönetimi, ulemanın Müslüman toplumun önderi konumunda olduğunu, aynı zamanda ekonomik ve siyasi gücün önemli kısmını da ellerinde bulundurduklarını iyi biliyordu. Bu nedenle kendilerine itaatkar olabilecek ve toplumu kontrol edebilecek olan sosyal grupları maddi bakımdan tatmin etmeye çalıştılar” demektedir.¹⁶³

Türkmenler, İslam’ı ne kadar gelenek haline getirdiyse de İslam’ın kurallarını uygulamaya dikkat etmişlerdir. Özellikle Hac, Zekat ve Oruç tutma gibi konularda da itinalı davranmışlardır. Bunun yanında her yıl büyük bir dini şölen yapılması âdettir. ”Huda yolu” adı verilir. Dinî bir bayram havası taşıyan şenliğin gayesi Allah’ın büyüklüğünü bir kere daha duymak, aile efradını ve hayvanları hastalıktan koruması , her türlü teşebbüste , bilhassa akınlarda kabile halkına zafer ihsan etmesi için Allah’ın lütfunu dilemektir. Seferler , çoğu kez kâfirler üzerine yapıldığı için uğurlu ve hayırlı bir hizmet telâkki olunur. Herkes “Huda yolu” şenliğine maddi imkânı nispetinde hazırlanır.¹⁶⁴

¹⁶³ Erşahin, a.g.e.s., 88, 89.

¹⁶⁴ Goulibouef, a.g.e., s. 55.

Türkmenlerde temeli dine bağlı geleneklerden biri de sünnet şenliğidir. Bütün Türkmenler sünneti İslam'ın emri ve Peygamberimiz Hz. Muhammed'in bir davranışı olarak görmektedir. Sünnet her ailenin çocuğuna karşı dini bir vazifesi olarak yapılmaktadır. Türkmenler arasında sünnet olmak müslümanlığın bir işareti olarak görülmektedir. Türkmenistan'da bağımsızlıktan önce erkek çocukları sünnet ettirmek yasak olduğu için sünneti mollalar veya ustalar gizli olarak yapmışlardır. Devlet dairelerinde çalışanlar ve öğretmenler çocuklarını sünnet ettirememişlerdir. Sovyet döneminde bir memurun çocuğunu sünnet ettirebilmesi için doktor raporu gerekmektedir. Bu nedenle sünnet olacak olan çocuklar “obalara”, (köylere) gönderilerek yaşlı kimseler tarafından sünnet ettirilmiştir. Çocuğunun sünnet olduğu tespit edilen baba işten çıkarılarak hapishaneye gönderilmiştir.¹⁶⁵

Türkmenlerde Kabile halkından birisi ölünce İslami usullere göre yıkanır ve çadırın içinde bir halının üzerine uzatılırdı.¹⁶⁶ Araplarda olan ölüye sesle ağlama âdeti Türkmenlerde de mevcuttur.¹⁶⁷

Ailenin kadın üyeleri ölünün etrafını çevirir ve yüksek sesle ağlaşırlardı. Ailenin erkekleri için çadırın giriş kapısının hemen yakınına başka bir halı serilirdi.¹⁶⁸

Kadın ve erkek ziyaretçiler geldikçe yas tutan kadınlar yüksek sesle ağlamaya, ölenin iyiliklerini, faziletlerini sayıp dökmeye, iyi bir koca, itaatli bir oğul veya kardeş

¹⁶⁵ Tatlılıoğlu, Durmuş, “Türkmenistan’da Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili İnanç ve Uygulamalar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, Ağustos-Ekim, İstanbul, 1999, s. 21-24.

¹⁶⁶ Goulibouef, a.g.e., s. 61.

¹⁶⁷ Mehmet Emin Efendi, *İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyâhat*, (Haz. Rıza Akdemir), Ankara, 1986, s. 63.

olduğunu söylemeye başlardı. Kadınların ağıtlarına, hıçkırıklarına dışarıda oturan erkeklerin inleyişleri, ahları, ofları karışırdı. Yüzlerini güneşe doğru çevirir ya kolları veya elbiselerinin etekleri ile yüzlerini örterlerdi. Bir müddet iç çektikten ve inledikten sonra yüzlerinin ifadesi ve davranışları yeniden normale dönerdi. Ziyaretçilere bu sırada çilim (sigara), çay veya çorba ikram edilirdi.¹⁶⁹

Türkmenler arasında ölen insanı kabre koyup defnetmeden önce mutlaka yıkanır ve cenaze namazı kılınırdı. Yaşanan her yerde cenaze namazı kılmak için musalla taşı ve temiz bir mekan ayarlanmıştı. Bu yer cami avlusu olacağı gibi, mezarlık girişi de olabilmekte idi. Genel olarak kumun üzerinde ayakkabılar çıkarılarak cenaze namazı kılınılmaktaydı.¹⁷⁰

Ölünün gömülmesi bitince mezarın başı ucuna renkli bezler bağlanır, bir kazık veya kalın bir sopa dikilirdi. Aileler bazen mezarın etrafını alçacık bir kerpiç duvarla çevirirlerdi.¹⁷¹ Türkmenlerin mezarlara saygısı çok fazla olup bu mahal onlar için gayet şerefli ve kutlu sayılır.¹⁷² Türkmenler konup göçtükleri çöllerde kendileri için yadigar bırakacak mezardan başka bir şey bulamazlar. Eğer bunlar da olmasa o ıssız çöllerde insanların konup göçtüğüne delâlet edebilecek hiçbir eserleri kalmazdı.¹⁷³

Türkmenlerin bu değerleri ve dini kurumlarını ortadan kaldırma isteklerini, Ruslar 13 Ocak 1906 yılında aldıkları ilk kararı ile göstermişlerdir. 13 Ocak 1906 yılında

¹⁶⁸ Goulibouef a.g.e., s. 62.

¹⁶⁹ Goulibouef, a.g.e., s. 62.

¹⁷⁰ Tatlıhoğlu, a.g.m., s. 26-28.

¹⁷¹ Goulibouef, a.g.e., s. 62.

¹⁷² Mehmet Emin Efendi, a.g.e., s. 69.

¹⁷³ Mehmet Emin Efendi, a.g.e., s. 64.

Zekaspi bölgesinin Müdürü Kosagov'un, "meydanlarda, sokaklarda, mezarlıklarda ve toplu ibadet yeri olmayan yerlerde Allah'a secde etmek, sûre okumak (dua etmek) ve her türlü ibadet yapmak için her defasında polis veya valinin izni ile bir defaya mahsus olabilir" şeklinde karar almıştır. Bu ve buna benzer karar ve kanunlar neticesinde Türkmenleri din eğitiminden uzaklaştırma süreci başlamıştır.¹⁷⁴

Hatta okullar açıp Ruslarla Türkmen çocuklarını birlikte okutarak onların düşünce yapısını değiştirmek istemişlerdir. Bu tür telkinler yapan Ruslar kararlarında büyük bir ölçüde başarılı olmuşlardır.¹⁷⁵

22 Kasım 1917 yılında R.S.F.S.C Sovyet Halk Komiserlerinin "Rusya'nın ve Doğunun bütün Müslümanlarına" hitabında, " Rusya'nın Müslümanları, bundan sonra sizin itikatlarınız ve gelenekleriniz, (örf adetleriniz), sizin milli ve manevi değerleriniz bağımsız ve dokunulmazdır. Kendi milli hayat tarzınızı bağımsız ve engelsiz rahatça çizin ve düzenleyin. Sizin buna hakkınız vardır. Rusya'nın bütün halklarının kanunları gibi sizin kanunlarınız hem Sovyet Devrimi Hükümeti ve onun vücutları olan işçiler, askerler hem de çiftçiler delegeleri (görevlileri) tarafından bütün kuvvetiyle korumakta olduğunu bilin" duyurulmaktaydı.¹⁷⁶

23 Ocak 1918'de yine Halk Komiserleri Sovyet'i tarafından onaylanan, Sovyet rejimi din ve dini teşkilatlarla ilgili ilk resmi karar alındı. Lenin'in üzerinde düzeltmeler yaptığı "Kiliseyi Devletten ve Okulu Kiliseden Ayırma Hakkında" adlı karar tasarısı da

¹⁷⁴ Rahimov, a.g.e., s. 205.

¹⁷⁵ Rahimov, a.g.e., s. 205.

¹⁷⁶ Rahimov, a.g.e., s. 205.

desteklenmiştir. Bu karar neredeyse SSCB'nin dağılmasına kadar din, dini cemaatler ve dini kurumlar hakkındaki temel hukuki belge niteliğini korudu.¹⁷⁷

Ayrıca Lenin, Din'e karşı mücadelenin soyut ideolojik propaganda ile sınırlandırılmayacağını, bu propagandaların “dinin sosyal köklerini yok etmeye” yönelik sosyal ve ekonomik politikalarla desteklenmesi gerektiğini savundu.¹⁷⁸

3. Dil ve Edebiyat

Türkmenler edebiyat ve şiire de önem vermişlerdir. Şiir ve edebiyata olan yakın ilgilerini ve vermiş oldukları büyük önemi, şairlerinin çokluğundan anlayabiliriz. Türkmenlerin milli ve meşhur olan şairlerine, Mahtumkuli, babası Dövletmemmet Azâdî, Şeyda, Gâyibî, Mağrûbî ve Şabende'yi örnek gösterebiliriz.¹⁷⁹

Mahtumkulu'nun (1700-1760) babası Dövletmemmet Azadinin yazmış olduğu Vagz-ı Azadi dikkate şayandır. Dövletmemmet Azad-i yazdığı bu şiirinde Türkmenlere bazı vasiyet ve tavsiyelerde bulunmuştur. Şair,

- 1) Anne-babaya itaat etmek ve saygı göstermek.
- 2) Büyüklerini saymak küçüklerini sevmek.
- 3) Ahlaklı olmak, kendinden büyük varken söz almadan konuşmamak

¹⁷⁷ Erşahin, a.g.e., s. 136.

¹⁷⁸ Erşahin, a.g.e., s. 131-132.

¹⁷⁹ Saray, a.g.e., s. 68.

gibi tavsiyelerde bulunmuştur. Ayrıca bu tavsiyeleri yanında yaşadığı dönemin olaylarını ve vakalarını şiirlerine yansıtmıştır.¹⁸⁰

Şairler genelde şiirlerinde, Türkmen halkının o günkü durumunu, geleceğe bakışını, ilmi seviyesini, ahlâki durumunu, devlet ve yönetim yapısını, hayata bakışlarını ve olan bitenleri yansıtmaya çalışmışlardır. Ayrıca şiirlerinde vatan, millet ve devlet gibi konulara değinerek, insanlarda vatan sevgisini yerleştirmeye çalışmışlardır. Şairler yazdıkları şiirlerle bir anlamda onları hem eğitmişler hem yönlendirmişlerdir. İnsanlar özellikle Mahtumkuli ve onun babası Dövletmemmet Azâdî'nin şiirlerini ezberlemişler ve çoğunu da destan olarak kullanmışlardır.¹⁸¹

Şairler dönemlerinde ortaya çıkan olumsuzluklardan biri olan kabile-boy ayrımının ortadan kalkması için de şiirler yazmışlardır. Kabile-boy ayrılığının olumsuzluklarını dile getiren şair Mahtumkuli şiirinde şöyle beyan etmiştir:

Birlik ve beraberlikle ilgili şiiri:

Könüller¹⁸² yürekler bir bolup¹⁸³ başlar,

Tartsa¹⁸⁴ yığın¹⁸⁵ erer topraklar taşlar,

Bir sofrada tayar¹⁸⁶ kılınsa aşlar¹⁸⁷

¹⁸⁰ Mıratgeldiyev, a.g.e., 29, 30.

¹⁸¹ Annanepesov, a.g.e., s. 64.

¹⁸² Gönüller.

¹⁸³ Olup.

¹⁸⁴ Toplansa.

¹⁸⁵ Kuvvet.

Göteriler¹⁸⁸ ol ıkbalı¹⁸⁹ Türkmenin!

Türkmenler bağlasa bir yere bili¹⁹⁰

Gurudar Gulzumı¹⁹¹, deryayy-ı Alili

Teke-Yomut, Göklen, Yazır, Alili¹⁹²

Bir devlete gulluk¹⁹³ etsek beşimiz.¹⁹⁴

Bu mısralarında Türkmenlerin kabile ve boy ayrımı yapmaksızın bir araya geldiklerinde büyük bir kuvvet oluşturacaklarını ve bu gücün karşısında hiçbir kuvvetin duramayacağına inanan şair, Türkmen halkının tek bir devlet çatısı altında toplanmaları gerektiği düşüncesini şiirlerinde işlemiştir. Verilen eğitimin yanında bu şairlerin şiirlerinde verdikleri mesajları Türkmen halkında bir çok etki bırakmıştır.

Ayrıca şair Mahtumkuli şiirlerinde Türkmenlerin birlikteliğini vurgulamanın yanında o dönemde yapılan adaletsizlikleri ve eşitsizlikleri dile getirmiştir.

Bu şairlerin yanında bunlar gibi düşünen ve şiir yazan birçok şair vardır. Onlardan bazılarının isimleri şöyledir: Memmetveli Kemine (1770-1840), Mollanepes Kadirberdioğlu (1810-1861), Seyitnazar Seydi (1775-1836), Gurbandurdy Zelili.¹⁹⁵

¹⁸⁶ Hazır.

¹⁸⁷ Yemekler.

¹⁸⁸ Yükselir.

¹⁸⁹ Geleceği.

¹⁹⁰ Beli.

¹⁹¹ Kurtulur her tarafı.

¹⁹² Türkmen kabileleri.

Türkmen Edebiyatında Türkmen Destanları da meşhurdur. Türkmenler, Destanlarından tarihi geçmişi tekrarlamak ve gelecekte aynı hataları yapmamak için istifade etmişlerdi. Türkmenler destanlarını genelde Dutar dedikleri çalgıları eşliğinde söylemişlerdi. Hemen hemen bütün Türkmenler'in dutar çaldığını ve şarkı söylediğini iddia etmek mübalağa sayılmamalıdır. Kışın, bir çadırda saz çalındığında, çadırın içinde yer bulamayanlar, dışarıda kürklerine bürünür, çömelir çalgı bitinceye kadar öylece dinlerlerdi. Bağşı adı verilen müzisyenin ölçülü bir davranış tarzı ve çeşitli özellikleri vardı. Sakalı zevkine göre bazen fevkalâde bakımlı bazen de kısa, toplu olurdu. Giydiği elbiseler temiz, pâk hatta bir parça da değişik ve orijinal idi. Başındaki börük her zaman son moda ve çizimleri son derece zarifti. Bağşı, gittiği her yerde dostça karşılanır, başkalarına nispetle daha çok itibar ve saygı görürdü. İlk çay ve çilim kendisine verilir, sohbet esnasında yine ilk söz "bağşı"ya aitti.¹⁹⁶

Türkmenler birkaç kişi bir araya geldiklerinde saz çalmasını ve destan söylemesini bilen mutlaka aralarından bilenler çıkmıştır. Bunlar kendi aralarında Destan dinlerler ve dinlenirler. Destanlar onların hayatı ile iç içe bağlı olmuştur. Günümüze kadar getirilen bu geleneklerin ruhi destek verdiğinden daha da zenginleştirilerek hayatlarında kalıcı kılmışlardır.¹⁹⁷

¹⁹³ İtaat.

¹⁹⁴ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 30-32.

¹⁹⁵ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 150-154.

¹⁹⁶ Goulibouef, a.g.e., s. 62-63.

¹⁹⁷ Garıyev, a.g.e., s. 38-40; İbragimov, a.g.e., s. 245-248; Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 22-32; Saray, a.g.e., s. 71-72; Sümer, a.g.e., s. 363-404.

C- Ekonomik Durumu

Türkmenler'in ekonomisi denildiğinde ilkönce akla tarım gelmektedir. Türkmenler arpa, buğday, sebze ve meyveli yetiştirme işleri ile uğraşmışlardır. İhtiyaç fazlası meyve ve sebzelerini ise ihraç etmişlerdir. Türkmenler tarım yanında hayvancılık işleriyle de uğraşmışlardır. Özellikle de hayvancılık alanına daha çok yönelmelerinin sebeplerinden biri de tarım için şartların elverişsiz olmasıydı. Bunlardan en önemlisi de su sıkıntısı idi.¹⁹⁸

Türkmenler büyük baş ve küçük baş hayvancılıkla uğraştıklarından, hayvancılığın Türkmenler'in hayatında önemi büyüktü. Büyük baş hayvanlardan özellikle inek, deve ve at yetiştirmeye çok önem vermişlerdir. İnekleri kendi ihtiyaçları yanında ihraç olarak komşu devletlere satmışlardır. Develeri ise, genelde binek hayvanı ve taşımacılık işlerinde kullanmakla birlikte sütünden ve etinden de yararlanmışlardır. Atları ise, binek hayvanı olarak kullanmışlardır. Özellikle savaşlarda kullanılan atları özel besleyerek yetiştirmişlerdir.¹⁹⁹

Türkmenler küçük baş hayvan olarak koyun, keçi ve tavuk beslemişlerdir. Şartların gereği genelde çiftçilik yerine hayvancılığa daha çok önem vermişlerdir. Türkmenler hayvanların yünlerinin fazlalısını ihraç etmişlerdir. Hayvanların yünleri Türkmen kadınlarının el dokuma halıları ve kilimleri dokumalarına vesile olmuştur. Türkmen hanımlarının dokuduğu el halılarının meşhurluğu günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu halıların kendi ihtiyaçlarından fazlasını komşu devletlere ihraç

¹⁹⁸ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 78.

etmişlerdir. Bunun da diğer etkenler gibi Türkmenler'in ekonomisine çok katkısı olmuştur.²⁰⁰

Türkmenler, yukarıda da bahsi geçtiği gibi daha çok çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Bunun yanında zanaat ve sanat işleriyle de ilgilenmişlerdir. Türkmenlerin çalıştığı tarım yerleri daha çok kendilerine ait olmakla birlikte kendinin olmayıp kiralayıp çalışanlar da olmuştur. Onlar genelde çiftçilik işleriyle uğraşmışlardır. Bunun yanında Türkmenler, pamuk işlerine de önem vermişlerdir. Bunlar, pamuktan kumaş ve ip üretimi yapmışlardır. Bunun yanında pamuğun fazlalığını da komşu devletlere ihraç ederek ekonomisine katkıda bulunmuşlardır.²⁰¹

Çiftçilerin o dönemde kullandığı çiftçilik aletleri, çapa, orak, tırpan, bel ve pulluktan ibaretti. Çiftçilerin pulluklarına takacak hayvanları yoksa, biri pulluğu çekmiş diğeri ise arkasından pulluğu bastırarak tarlalarını sürmüşlerdir.²⁰²

Türkmenlerin bu işlerinin yanında yine yaptıkları ve başarılı oldukları uğraşlarından birisi de avcılıktır. Onlar avcılığın hemen hemen her türünü yapmışlardır. Türkmenler'in yabani kuş ve tavukları yakalamakta kendilerini geliştirmelerinin yanı sıra 2-3 tane av köpeği ve 2-3 tane de av kuşu yanlarında bulunduruyorlardı. Onlar yanlarındaki av köpekleri ve av kuşları yardımıyla avlarını daha rahat yakalayabiliyorlardı. Bu avcılığın yanında, şimdiki ismi Hazar Denizi olan Kızıl Su Deniz'inden balık avlamayı meslek haline getirmişlerdir. Hazar Denizi'nden balık

¹⁹⁹ Saray, a.g.e., s. 41, 42.

²⁰⁰ Annanepesov, a.g.e., s. 115, 116.

²⁰¹ Miratgeldiyev, a.g.e. s. 33-34

yakalayan Türkmenler, kendi ihtiyaını karşılamanın yanında Rusya ve İran'a gemilerle balık ihracatı yapmışlardır. Özellikle Hazar kıyısında yaşayan Türkmenler, balık yakalama işini bir meslek haline getirerek geçimlerini sağlamışlardır. Komşu devletlere yapılan balık ihracatı ekonomik açıdan da Türkmenler'in hayatına yansımıştır.²⁰³

DEĞERLENDİRME

Türkmenler'in ortaya çıkış tarihinden günümüze kadar aralarında kabile-boy ayrımı devam etmiştir. Her kabilenin kendi başkanı, serdarı, kadısı, aksakalı ve mollası olmuştur. Türkmenler'in adli işlerini yürüten kadılar yanında aksakallar da bu işlere bakma hakkına sahipti. Kadılar ve aksakallar adli işlere bakarken, şeriatın ve geleneklerin kurallarına göre karar verirlerdi. Türkmenler kendi aralarında akitleşme veya sözleşme yaparken yazı kullanmadan sözlü olarak ifade etmişler ve buna bağlı kalmışlardır.

Türkmenler'de düzenli ordu yoktu. Fakat savaşmayı ve at binmeyi iyi bildiklerinden Hive Hanlığı'nın silahlı ve sipahi kuvvetini oluşturdular. Onlar savaş için hazırlık yapmadan gerektiğinde hızlı bir şekilde toplanabilmişlerdir.

Onların aralarında kabile ayrımı olsa da ortak düşmanlara karşı savaşta vatan ve topraklarını korumak için beraber hareket etmişlerdir. Türkmenler'in aile yapısının temelini oluşturan anne-babalar üzerlerine düşen vazifeleri yapmaya özen göstermişlerdir. Çocuklarının evliliği konusunda ilgilenmekle kalmamışlar bizzat bu işin

²⁰² Mıratgeldiyev. a.g.e., s. 36-38

başında yer almışlardır. Ayrıca evin en küçük erkek çocuğunu evlendirdikten sonra kendilerine sigorta hükmünde yanlarında bekletmişlerdir.

Türkmenler'in çoğu yerleşik hayata geçmişlerse de, göçebe hayatını devam ettirmekte olanlar da vardı. Ruslar Türkmenler'in topraklarını işgal ettikten sonra şehir ve şehirleşme hayatı başlamıştır. Böylece şehirli ve köylü ayrımları ortaya çıkmıştır. Türkmenler'in merkezi şehirlerini Mangışlak, Aşgabat, Ahal, Merv ve Amu Derya bölgeleri oluşturunuyordu.

Türkmenler genelde çiftçilik ve hayvancılık işleri ile uğraşarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Onlar çiftçilikten aldıkları mahsulatın ve hayvanların ihtiyaçtan fazlasını ihraç ederek ekonomik hayatlarına katkıda bulunmuşlardır.

Rusların eğitim-öğretime getirdikleri yeniliklerin uygulanmasına kadar Türkmenler ilköğretim ve orta öğretimde köy mollaları tarafından medrese eğitimi almışlardır. Daha sonra eğitimin devamı için Buhara ve Hive medreselerine gitmişlerdir.

Türkmenler'in edebiyatı onların içerisinde çıkan şairlerin katkıları ile daha çok genişlemiş ve gelişmiştir. Şairler yaşadıkları dönemlere ait sıkıntı ve eksiklikleri, halkın durumunu, aile yapısını, ahlâki boyutunu, devletin olumlu ve olumsuz yönlerini eleştiren şiirleri ile dile getirmişlerdir.

Türkmenler köklü tarihi geçmişe sahip olan, Harezmsahlar, Selçuklular gibi büyük devletler ve bir çok hanlıklar kuran Müslüman millettir. Türkmenler arasında

²⁰³ Mıratgeldiyev, a.g.e., s. 39-40

İslâm'ın hızla yayılmasında Sahabe ve İslam alimlerinin yanı sıra Yeseviye, Kubraviye, Nakşibendiye gibi tarikatların da etkisi olmuştur. Türkmenler gelenek ve göreneklerine bağlı insanlardır. Onlar İslâmiyeti gelenek ve görenek haline getirdikleri için hayatlarına motive etmişlerdir. Onlar Kur'ân'a çok saygı göstermişlerdir. Kur'ân okunduğunda saygıyla dinlemişlerdir. Türkmenler'in topraklarını egemenlikleri altına alan Ruslar, İlk aşamada Türkistanlılar'a yaklaşırken onlar gibi olduklarını ve neticede aynı şeyleri düşündüklerini öne sürmüşlerdir. Daha sonra onlara kendi düşüncelerini empoze etmeye çalışmışlardır. Onların dinlerini tedricen alıştırmak suretiyle farklı şeylerle karşılaştırılarak, sosyal aktivite adı altında kültür emperyalizmi kullanmışlardır. Belirli bir zaman aşımı ile birlikte kendilerine tabii kıldıkları insanları kendi doğrultularında hareket ettirerek, aynı soydan olan diğer insanları da etkilemeye çalışmışlardır. Örneğin : Buhara ve Hive Hanlığının Rusya'ya katılmasında en çok çalışmaları yapan ve birbirlerine karşı savaşlar yine Müslümanlar arasında olmuştur. Rusya burada bir oyunun baş rollerini üslenmiş konumundaydı. Özellikle Buhara ve Hive Hanlığı Rusya'yı katiyen kabul etmeyen ve Türkistanlılar olarak ta İslam'ın çatısı altında toplanan Müslümanların da bu oyuna gelmesi, onların Müslüman olmasının yanında siyasi anlayışının ve birlikteliğinin olmayışını bir sebep sonuç ilişkisi olarak değerlendirebiliriz.

Ayrıca Ruslar Türkmenler'in İslâmî eğitim almalarını engellemek için medreseleri kapatmışlardır. Bunun yanında Çarlık Rusyası zamanından beri onlara kendi kültürlerini ve eğitimini vermek için zaman zaman eğitim öğretim kararları almışlardır. Ruslar bu aldıkları kararlarının neticelerini Sovyet Rusyası döneminde gerçekleştirmişler ve başarılı da olmuşlardır. Böylece medrese eğitimleri kaldırılmış, yerine Rus-Türkmen

karma okulları açılmıştır. Bu okullarda verilen eğitim Rus düşüncesini empoze eden bir amaç olarak kullanılmıştır. Ruslar'ın açtıkları okullarla ve din eğitiminin ortadan kaldırılması ile ilgili Lenin'in aldığı kararlar, kanun mahiyetinde pratiğe dönüştürülmüştür. Bunların sonucunda Sovyet Rusyası, plan ve projelerinin gerçekleşmesinde önemli adımlar atmışlardır. Böylece Türkistan halkının ekonomi ve sosyal, kültürel altyapısını refah seviyesine kavuşturmakla birlikte onların örf ve adetleri yanında değer verdikleri varlıklardan da uzaklaşma süreci başlamıştır.

SONUÇ

Türkistan'da üç büyük hanlıktan Hokand, Buhara ve Hıve Hanlıkları Çarlık Rusyası'nın egemenliğine girmesiyle Türkistan'ın tamamı Rusya'ya tabi kılınmıştır.

Ruslar hanlıkları işgal ettikten sonra yine Türkmenler bölgesinde stratejik bir yer olarak bilinen Göktepe kalesine doğru ilerlemişlerdir. Ruslar bu ilerlemeler neticesinde Türkmenler'le karşılaştıkları ilk Göktepe savaşını 1879' da kaybetmişlerse de, 1880-1881 savaşında Göktepe kalesini işgal etmişlerdir. Ruslar Göktepe kalesini işgal edince, daha önceki 1879 yenilgilerinin intikamını almış oldular. Ayrıca dış devletlere karşı kendini ispat etmek için iyi bir fırsat yakalamışlardır. Bunun yanında topraklarını da genişletmişlerdir. Ruslar bu savaşı kazanmakla Türkmenler'in en son bölgesini ve Türkmen topraklarının tamamını hakimiyetleri altına almışlardır. Ruslar Göktepe galibiyetinden Türkmen bölgelerinin yer altı ve üstü zenginliklerine de sahip olmuşlardır.

Çarlık Rusya'sı XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'ı işgal etmekle yetinmeyip, onların İslâmî eğitimini de ortadan kaldırmak için bir çok kararlar almışlardır. Onların eğitimini ve düşünce yapısını değiştirmek için Rus-Türkmen okulları açarak karma eğitim sistemini uygulamaya koymuşlardır. Bu ayaklanmalara karşılık ayakta kalamayan Çarlık Rusyası yerine 17 Şubat 1917 ihtilali ile Sovyet Bolşevik rejimi gelmiştir.

17 Şubat 1917 Çarlık Rusya'sı Bolşevik devrimi ile yıkıldı. Sovyet rejimi de Türkistanlılar'a yenilikler getirmemiş, aksine Çarlık Rusyası'nın tamamlamadığı projelerini uygulamaya koymuşlardır. Özellikle din konusunda idarecilerinin gösterdiği

izgide hareket ederek ilk etapta Türkistanlılar'a temkinli yaklaşmışlar ve şüphe uyandırmamaya çalışmışlardır.

Rusların eēitim-ēretime getirdikleri yeniliklerin uygulanmasına kadar Türkmenler ilkēretim ve orta ēretimde köy mollaları tarafından medrese eēitimi almışlardır. Daha sonra eēitimin devamı için Buhara ve Hive medreselerine gitmişlerdir. Türkmenler'i egemenlikleri altına alan Ruslar, onların İslâmî eēitim almalarını engellemek için medreseleri kapatmışlardır. Bunların yerine Rus-Türkmen karma okulları açılmıştır. Bu okullarda verilen eēitim Rus düşüncesini empoze eden bir amaç olarak kullanılmıştır. Bunların sonucunda Sovyet Rusyası, plan ve projelerinin gerçekleşmesinde önemli adımlar atmışlardır. Böylece Türkistan halkının ekonomi ve sosyal, kültürel altyapısını refh seviyesine kavuşturmakla birlikte onların örf ve adetleri yanında deēer verdikleri varlıklardan da uzaklaşma süreci başlamıştır.

ÖZET

1873-1924 döneminde Türkistan Türkmenlerinde Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat adı altındaki tez çalışmamızı iki bölümde ayrı ayrı incelemeye çalıştık.

I. Bölümde Hive Hanlığı hakimiyetindeki Türkmenlerin durumu, Çarlık Rusya hakimiyetine Sovyetler Birliğine kadar geçen süreç içerisinde Türkmenler üzerindeki etkisi araştırıldı.

II. Bölümde ise 1873-1924 döneminde Türkmenlerin Sosyal ve Kültürel Hayatları araştırılarak incelendi.

Bizim tezimizin amacı 20. yüzyıla bir Cumhuriyet çatısı altında giren Türkmenistan Türkmenlerini bu aşamaya getiren süreç ve âmiller Siyasi, Sosyal ve Kültürel açılardan ortaya koymaktadır. Bu süreçte Türkmenlerin Çarlık Rusya ile ilişkileri, söz konusu imparatorluğun hakimiyetine girmeleri, onların kendi iradelerinin dışında gelişen âmillerin Siyasi, Sosyal ve Kültürel etkinliklerin etkisi altında kaldığı irdelenmiştir. Nitekim, Türkistan Türkmenlerinin siyasi birlikteliklerinin 1850 yılından itibaren Türkmen liderlerin, Ahal'da Nur Berdi Han'ın, Merv'de Govşut Han'ın önderliğinde Çarlık Rusya imparatorluğuna karşı direnişlerin fevkalade bu dönemde kuvvetlendiğini ve pekişmeye başladığını söyleyebiliriz.

Ayrıca Türkistan Türkmenlerinin 1873 yılından başlayarak Sosyal, Kültürel ve Ekonomik olarak gelişme ve yükselişe geçtiyse de kendi örf ve adetleri yanında değer verdikleri varlıklardan da uzaklaşma süreci olmuştur.

ABSTRACT

In this thesis study the political, social and cultural life of Turkistan Turkmens during 1873-1924 is examined in two parts separately.

In the 1st part the situation of Turkmens under affect of Hiva and the influence left on Turkmens by the changing process from Tsarist Russia up to Soviet Union has been examined.

In the 2nd part social and cultural life of Turkistan Turkmens during 1873-1924 has been examined.

The aim of the thesis is to reveal the process and factors (which brought Turkistan Turkmens into 20th century under the roof of a republic) from political, social and cultural views. This research resulted as that the relations of Turkmens with Tsarist Russia and their attachment to the Tsarist Russia and uncontrollable factors had been affected by political, social and cultural activities. As a matter of fact political co-operation of Turkistan Turkmens since 1850 under leadership of Nurberdi Khan from Akhal and Gowshut Khan from Merv caused straight and intensive resistance against Tsarist Russia. Additionally, even though social, cultural and economic developments had been appeared on Turkistan Turkmens since 1873, there had been removing of worth existences.

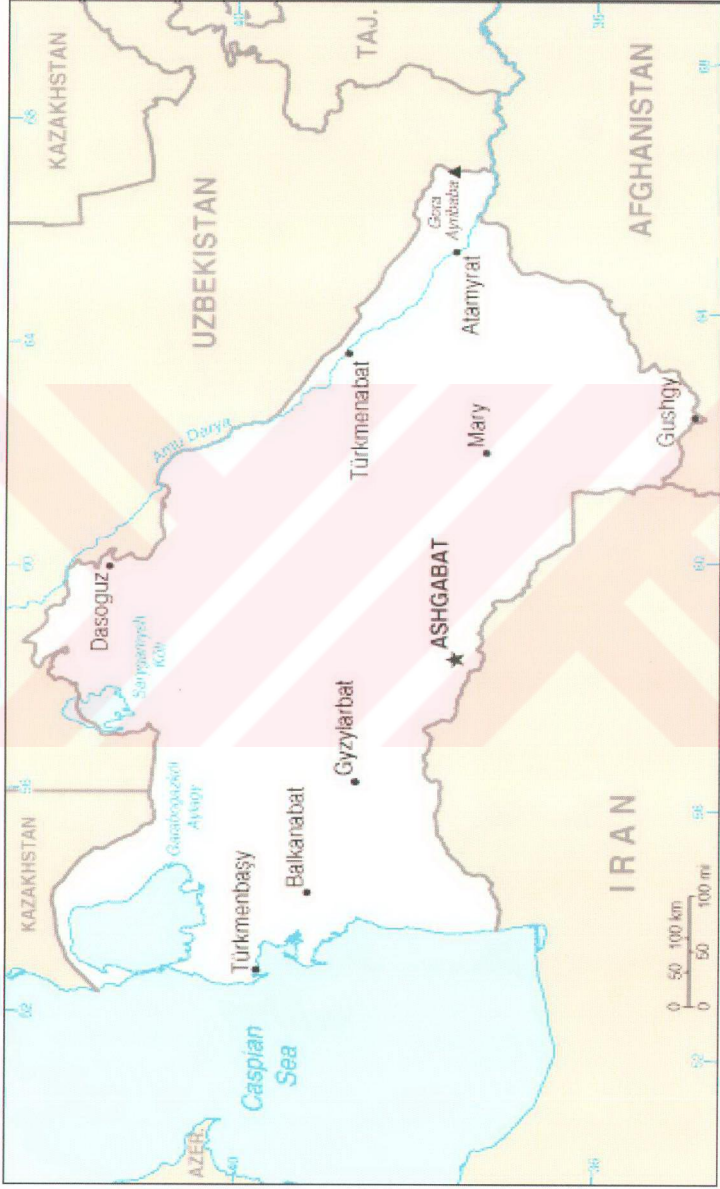
7. KAYNAKÇA

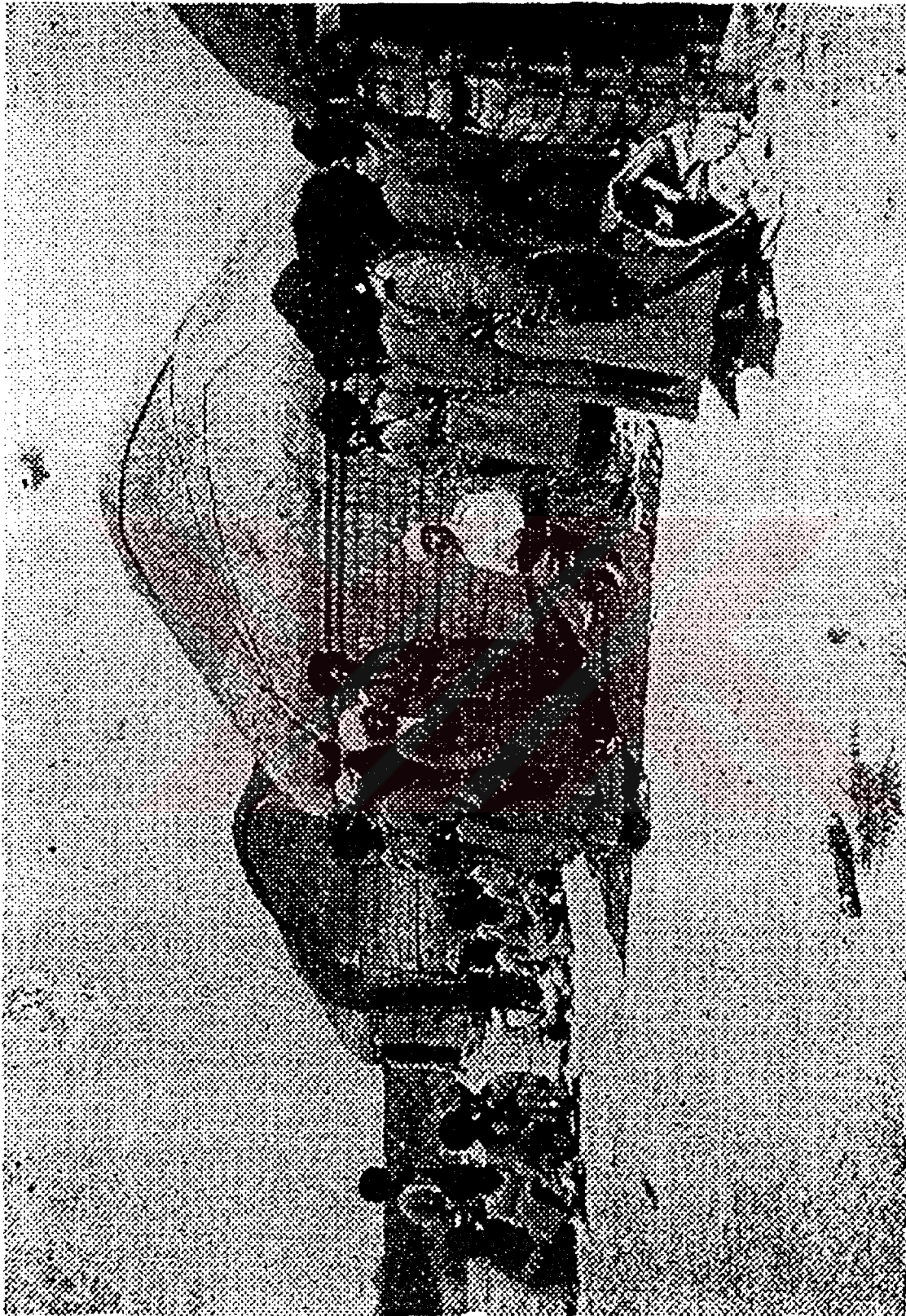
- ANNANEPESOV, Mırat, **Türkmenistanın Tarihinden Materyaller, (XVIII. asır-XX. Asrın başları)**, Aşgabat Magarif, 1995.
- ANNANEPESOV, Mırat, “Tarih Doğruçıl Övrenilende”, **Sovyet Edebiyatı**, 1989/10, Aşgabat.
- ATAMEMMEDOV, N. B., **Türkmen Hanları ve Serdarları**, Aşgabat, 1992.
- GOULİBOEUF, Queville Henri De, **Türkmenler Arasında**, (çev. Rıza Akdemir), Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000.
- ERŞAHİN, Seyfettin, **Türkistan da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi**, İlahiyat Vakfı Yayını, Ankara, 1999.
- GARRİYEV, A. ve diğerleri, **Türkmenistan SSR-nin Tarihi**, Aşgabat Magarif, 1989.
- GARRİYEV, A., “Göktepe Urşının Türkmen Klassik Poeziyesında Şöhlendirilişi”, **Patışa Orsyetinin Türkmenistan’ı Basıp Almaklığı: Sebepleri ve Neticeleri**, (Editör: Yazhyev, Ç.), Aşgabat, 1992.
- GENÇ, Reşat, **Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara, 1997.
- HAYİT, Baymirza, **Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Ankara, 1997.
- ILYASOV, A., **Prisodineniye Turkmenii K. Rossii**, Aşgabat 1960.
- MC-GAHAN, İ. A. **Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver**, (çev. Kologası Ahmed), İzmir 1995.

- İBRAGİMOV, S. ve diğerleri, **Türkmenistan'ın Tarihi**, Aşgabat, 1994.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", **Jean Deny Armağanı**, Ankara 1958.
- MEHMET EMİN EFENDİ, **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat**, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- MIRATGELDİYEV, Taçnazar, **Türkmenistan'ın Tarihi**, Aşgabat Magarif, 1997.
- MUKMİNOVA, R.G, ve diğerleri, **Uzbekiston Tarihi (XVI asır- XIX asrın Birinci Yarısı)** Taşkent, 1994.
- NAZAROV, Atabay, Gandımov, S, **Göktepe, Urşı Hakında Goşgular**, Turan-1, 1992.
- NURİYEV, Ata, "Hıva Hanlığındaki Türkmenler Patşa Orsyetine Nehili Tabın Edildi", **Zemelno-Vodniye Otnoşeniya u Turkmen Hivinskogo Hanstva v Kanse XIX- Naçale XX vv.**, Taşkent, 1979.
- ÖVLIYAGULİYEV, M., "N. İ. Grodekov Göktepe Gırğınçılığı Hakında", **Patşa Orsyetinin Türkmenistan'ı Basıp Almaklığı: Sebepleri ve Neticeleri**, (Editör. Ç. Yazlıyev), Aşgabat, 1992
- PRISOEDENENIYE TÜRKMENII K ROSSII SBORN", **Arkiv Dokumentov**, Aşgabat 1960.
- RAHİMOV, N. ve diğerleri, **Türkmenistanın Tarihi Boyunca Hrestomatiya**, Aşgabat Magarif, 1992.
- RUSSKO-TÜRKMENSKIYE OTNOŞENIYA V. XVIII-XIX vv.", **Sbornik Arkiv Dokumentov**, Aşgabat, 1963.

- SARAY, Mehmet, **Türkmen Tarihi (Türkmenler İmperyalizm Zamanında)**, (çev. Seyitniyaz Atayev), Aşgabat, 1994.
- SEHİLLER, M, **Müsavver Türkistan Tarihi ve Seyahatnamesi**, Basiret Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1924.
- SUAVİ, Ali, **Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması**, (Haz. Abdülhalik Çay), Orkun Yayınevi, İstanbul, 1977.
- SÜMER, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul, 1950.
- TATLILIOĞLU, Durmuş, **Türkmenistan'da Dini ve Tarihi Ziyaret Yerleri**, Sivas, 2002.
- TATLILIOĞLU, Durmuş, "Türkmenistan'da Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili İnanç ve Uygulamalar", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl:1, Sayı:2, Ağustos-Ekim, 1999, İstanbul.
- TATLILIOĞLU, Durmuş, "Kubrevi Tarikatının Türkmenistan'daki Etkisi", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 3, Sivas, 1999.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Bugünkü Türki (Türkistan) Ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1981.
- YALÇINKAYA, Alaeddin, **Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, İstanbul, 1977.
- YAZLIYEV, Ç. **Türkmenistan'ın Tarihi**, Aşgabat, 1994.
- YAZLIYEV, Ç, **Patışa Orsyetinin Türkmenistan'ı Basıp Almaklığı: Sebepleri ve Neticeleri**, Aşgabat, 1992.
- YOMUTSKİY, Couliboeuf Garaşhan Oğlu, "Türkmenler ve Revolyusiya" **Sıyası Söhbetdeş Gazetesi**, 3, Mart 1991.

Ek-1 Türkmenistan'ın Haritası

Türkmen Çadırları (GOULIBOEUF'dan)

Bir Türkmen Çadırının içi (GOULİBOEUF`dan)

Türkmenler`de Hudâ yolu şöleni (GOULİBOEUF`dan)

Türkmenler`de güreş ve at yarışları (GOULIBOEUF`dan)

Türkmen kadını (GOULİBOEUF`dan)

T.C. YÖRSEKİ GÖRÜTTÜM KÜTÜPÜ
DOKÜMANLARI MERKEZİ